

KARAHANLI DÖNEMİ TÜRK ŞİİRİ

PROF. DR. TALÂT TEKİN

Giriş

Karahanlı Devleti (840 - 1212) ilk Müslüman Türk devletidir. Esas kitlesini Karluk, Çiğil ve Yağma Türklerinin oluşturduğu Karahanlılar önce Orta Asya'da, 999'dan sonra da Harezm'de egemen olmuşlardır.

Karahanlı Devleti daha başlangıçta Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılmış bulunuyordu. Doğu Karahanlı sülâlesinden Satuk Buğra Han (ölümü 955) 10. yüzyıl başlarında İslâm dinini kabul etmişti. Onun ölümünden birkaç yıl sonra kalabalık bir Türk zümresinin İslâm dinine girdiği biliniyor.

Karahanlıların asıl merkezi Doğu Türkistan'daki Kâşgar şehri idi. Ancak Karahanlıların daha ilk dönemde devletin sınırlarını kuzeyde Balasâğun (Kuz-Ordu) şehrine kadar genişlettikleri ve Harun'un (ölümü 993) Balasâğun'u ikinci bir merkez yaptığı da bilinmektedir. Harun'un Samanîlerin başkenti olan Buhara'yı zaptından (992) sonra Kâşgar ile Balasâğun arasındaki Özkent de önemli bir idarî merkez olmuştur. Batı Karahanlı devleti 11. yüzyıldan başlayarak Selçukluların egemenliği altına girmiş, Doğu Karahanlıların egemenliğine de 1212'de Moğol asıllı Karahıtay'lar son vermiştir.

Karahanlıların 10. yüzyıl ortalarında tamamiyle Müslüman olmalarından sonra özellikle Doğu Karahanlıların başkenti Kâşgar'ın aynı zamanda önemli bir Türk-İslâm kültür merkezi durumuna geldiği anlaşılıyor. İslâmî Türk edebiyatının ilk eserleri de 11. yüzyıl ortalarında Kâşgar'da yazılmıştır. Bunlar, Balasâğun'lu Yûsuf'un 1069 yılında tamamladığı *Kutadgu Bilig* adlı 6500 beyitlik büyük manzum eseri ile Yûsuf'un çağdaşı büyük Türk dilcisi Kâşgar'lı Mahmud'un *Dîvânü luğâti't-türk* adlı ünlü Türkçe - Arapça sözlüğüdür. Yüknük'li Edib Ahmed'in *'Atabetü'l-Hakâyık* adlı yaklaşık 500 dizelik dinî-ahlâkî küçük manzum eseri de büyük bir ihtimalle 12. yüzyıl sonlarında yazılmıştır.

Karahanlı dönemi Türk şiiri başlıca iki ayrı kolda gelişmiştir: 1. Halk şiiri, 2. Aydın zümre şiiri. Bunlardan birincisi millî ölçü olan hece ölçüsü ve yine millî nazım birimi olan dörtlülüklerle meydana getirilmiş olup İslâm et-

kisi dışında kalmıştır. Aydın zümre şiiri ise İslâmî (Arap-Fars) ölçü olan aruz ölçüsü ile ve genellikle yine İslâmî nazım birimi olan ikiliklerle vücuda getirilmiştir.

I. Halk Şiiri

Karahanlı dönemi halk şiiri örnekleri (bunlar aynı zamanda en eski Türk halk şiiri örnekleridir) Kâşgar'lı Mahmud'un az önce sözünü ettiğimiz sözlüğünde bulunmaktadır.¹ Doğu Türkistan'da Turfan ve civarında yapılan kazılarda meydana çıkan eserler arasında ancak birkaç sayfası korunabilmiş olan Uygurca bir dergi içindeki Türk - İslâm çevresinde yazılmış manzum parçalardan ikisi de gerek şekil gerekse içerik bakımından İslâm etkisi dışında yaratılmış Türk halk şiiri örnekleridir. Moğol döneminde, yani 13. yüzyılda, Uygur harfleri ile yazılmış başı ve sonu eksik mensur Oğuz Kağan destanındaki manzum parçalar da İslâm etkisi dışında meydana getirilmiş eski Türk halk şiiri örneklerindedir.

Dîvânü lügâti't-türk'teki halk şiiri örnekleri

Divan'daki manzum parçaların çoğu hece ölçüsü ile söylenmiş veya yazılmış halk şiiri örnekleridir. Bunların bir bölümü 11. yüzyıl ürünü sayılabilirse de bir bölümünün daha eski dönemlere, 10. ve 9. yüzyıllara ait olduğu ileri sürülebilir. Efsanevi Türk kahramanlarından Alp Er Tonga'nın kişiliği etrafında oluşmuş eski bir destanın kahramanın ölümü ile ilgili son (?) bölümüne ait olduğu sanılan dörtlükler, 11. yüzyılda yazıya geçirilmiş olsalar da, oluşumları bakımından, şüphesiz ki, daha eski dönemlere aittir. İçki meclisleri, kır ve av eğlenceleri gibi şamanist göçebe Türklerin eski hayat sahnelerini terennüm eden dörtlüklerin de 11. yüzyıldan daha eski dönemlere ait oldukları şüphesizdir.

¹ Divan'daki manzum parçalar ilk kez Carl Brockelmann tarafından tasnif edilmiş ve manzumeler halinde bir araya getirilmiştir : "Alttürkestanische Volkspoesie : I", *Asia Major* (Hirth anniversary volume), 1923, ss. 3-24; "Alttürkestanische Volkspoesie : II", *Asia Major*, c. I, 1924, ss. 24-44.

Brockelmann'dan sonra Divan'daki manzum parçaların bir kısmı üzerinde şu araştırmalar yayımlanmıştır : A. Fitrat, *Eng eski Türk edebiyatı nemuneleri*, Semerkand-Taşkent 1927; T. Gandjei, "Überblick über vor - und frühislamischen türkischen Versbau", *Der Islam*, c. 33, fas. 1-2, ss. 142-156; T. Banguoğlu, "Kâşgari'den notlar I : Uygurlar ve Uygurca üzerine", *TDAY-Belâten* 1958, ss. 87-113; I. V. Stebleva, *Razvitiye tyurkskiş poetičeskiş form v XI veka*, Moskva 1971; I. V. Stebleva, "K analizu tipa povestvovaniya v poetičeskiş tekstaş iz *Divan lugat at-turk* Mahmuda al-Kaşgari", *Turcologica*. K semidesyatiletiiyu akademika A. N. Kononova, Leningard 1976; Robert Dankoff, "Three Turkic Verse Cycles Relating to Inner Asian Warfare", *Harvard Ukranian Studies (Eucharisterion : Essays presented to Omeljan Pritsak)*, c. III-IV, 1979, Part 1, ss. 151-165.

Bu satırların yazarının da 1982'de tamamlanmış fakat henüz yayımlanmamış şu çalışması vardır : *XI. Yüzyıl Türk Şiiri : Dîvânü Lügâti't-türk'teki Manzum Parçalar*. Bu makalenin hazırlanmasında başlıca bu eserden yararlanılmıştır.

Divan'daki ve öbür kaynaklardaki en eski Türk halk şiiri örnekleri konu - içerik ve şekil bakımından şöyle tasnif edilebilir : 1) Lirik şiirler, 2) Pastoral şiirler, 3) Savaş ve kahramanlık şiirleri, 4) Destanlar, 5) Ağıtlar.

1. Lirik Şiirler

*Dīvānū luġāti't-türk'*te sevgi, sevgili ve ayrılık konularında düzenlenmiş iki ayrı şiire ait dördlükler bulunmaktadır. Divan'da dört dördlüğü bulunan ilk manzume şöyledir :

*Bulnar mini öles köz
Kara mengiz kızıl yüz
Andın tamar tükel tuz
Bulnap yana ol kaçır* (I, 60)

*Awlap meni koymangız
Ayık ayıp kaymangız
Akar közüm uş tengiz
Teġre yöre kuş uçar* (II, 45)

*Yıġlap udu artadım
Bağrım başın kartadım
Kaçmış kutuġ irtedim
Yağmur kipi kan saçır* (I, 272)

*Yüknüp manga imledi
Közüm yāşın yamladı
Bağrım bāşın emledi
Elkin bolup ol keçer* (III, 84)

Görüldüğü gibi, bu manzume hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li kalıbı ile düzenlenmiştir. Duraklar hiçbir dizede bozulmuyor. Manzumenin uyak düzeni de *aaab/cccb/dddb/eeeb/* şeklindedir. Uyaklar, üçüncü dördlüğü'nün iki dizesi ile (*artadım/kartadım*) birinci ve üçüncü dördlüklerin son dizeleri (*kaçır/saçır*) hariç, Türk halk şiirine özgü uyak türü olan yarım uyaktır. Baş uyağa gelince, bu sadece ikinci dördlüğü'nün ilk üç dizesinde bulunuyor : *Awlap.../Ayık.../Akar...*

Manzumede şu ses tekrarları da dikkati çekiyor :

<i>Bulnar mini öles köz</i>	(s, z)
<i>Kara mengiz kızıl yüz</i>	(z)
<i>Andın tamar tükel tuz</i>	(t-)
<i>Bağrım başın kartadım</i>	(b-)
<i>Kaçmış kutuġ irtedim</i>	(k-)
<i>Közüm yāşın yamladı</i>	(y-)

Bu güzel şiiri bugünkü Türkçeye şöylece çevirebiliriz :

- 1 “(O) baygın göz(ler) beni avlıyor
(ve üzerinde) kara benler (bulunan o) pembe yüz (beni tutsak ediyor).
Bütün güzellik(ler) ondan damlıyor (sanki);
(beni) tutsak ediyor, sonra da kaçıp gidiyor.
- 5 Beni avlayıp bırakmayın, (ne olur)!
Söz verip sözünüzden caymayın!
Gözlerim(den) deniz gibi (yaşlar) akıyor işte;
(öyle ki akan gözyaşlarımın) çevresinde kuşlar uçuşuyor!
(Beni bırakıp giden sevgilimin) ardından ağlayıp mahvoldum.
- 10 Bağrımın (kapanmış olan) yarasını (yeniden) deştim.
ve kaçıp gitmiş olan mutluluğu aradım durdum.
(Gözlerim) yağmur gibi kan(lı yaşlar) saçıyor (şimdi).
(Sevgilimin hayali beni görünce) eğilip bana işaret etti;
(kendini göstermekle) gözlerimin yaşını silmiş
- 15 ve bağrımın yarasını tedavi etmiş oldu.
(Ne yazık ki sonra) bir konuk gibi geçti gitti!”

Birinci dördlükte tüm güzelliğin (*tükel tuz*) pembe yanaklı (*kızıl yüz*) ve siyah benli (*kara mengiz*) sevgilinin yüzünden damlaması imajı yerli (millî) ve orijinal bir imaja benziyor. “Güzellik” anlamındaki *tuz* kelimesi ise Arapça aynı anlamdaki *melâhat* kelimesinin kökü olan *milh* “tuz” kelimesinin etkisi ile, yani İslâm etkisi ile, açıklanabilir.

Divan’daki başka bir aşk ve ayrılık şiiri veya böyle bir şiirden alınmış dördlükler de şunlardır :

- 1 *Üdiğ mini komuttı*
Sakınç manga yumuttı
Könglüm angar emitti
Yüzüm mening sargarur (I, 69)
- 5 *Könglüm angar kaynayu*
İçtin angar oynayu
Keldi manga boynayu
Oynap meni argarur (I, 225)
- 10 *Bardı közüm yarukı*
Aldı özüm konukı
Kanda erinç kanı-kı
Emdi üdin odgarur (I, 46)
- Kördi meni emleyü*
Baktı manga imleyü

15 *Kaldım köngül tumlıyu*
Kadgu meni torgurur (III, 295)

Görüldüğü gibi, bu dörtlükler de hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li kalıbına göre düzenlenmiştir. Manzumenin uyak düzeni de, bundan önceki şiirdeki gibi, *aaab/cccb/dddb/eeeb* şeklindedir. Uyaklar, birinci ve ikinci dörtlüğün son dizeleri ile (*sargarur/argarur*) ikinci dörtlüğün ikinci ve üçüncü dizeleri (*oynayu/boynayu*) hariç, yarım uyak türündendir. Baş uyak sadece son dörtlüğün son iki dizesinde bulunuyor : *Kaldım.../Kadgu...* Üçüncü dörtlüğün ilk iki dizesinde uyağı oluşturan *yarukı* ve *konukı* kelimelerinden önceki *közüm* ve *özüm* kelimeleri de ek bir uyak oluşturmaktadır : *Bardı közüm yarukı/Aldı özüm konukı*.

Aşk ateşi ile yanan ve coşan bir âşığın durumunu dile getiren bu güzel şiiri şöyle çevirebiliriz :

- 1 “Aşk beni coşturdu ve heyecanlandırdı;
dert bana (geldi ve bende) toplandı.
Gönlüm o (güzel)e meyletti;
yüzüm (o yüzden) sararıyor.
- 5 Gönlüm ona (karşı coşuyor ve ona) kaynıyor;
(çünkü, evin) içinde onunla oynayıyorum.
Bana (çalımla kurumla) mağrur (bir şekilde) gelmişti;
(benimle) oynaşıp sevişerek beni yordu (ve mecalsiz bıraktı).
Gözümün nuru (sevgilim beni bırakıp) gitti.
- 10 (Giderken) bedenimin konuğunu, (yani) canımı (da birlikte) alıp götürdü.
Acaba (şimdi) o nerdedir? Nerde ki?
Beni uykudan uyandırıyor (ve uykumu kaçırıyor).
(Sevgilim) beni gördü ve tedavi etti :
- Bana baktı ve (beni) selâmladı.
- 15 (Ben onun aşkı ile) gönlü soğumuş ve donmuş (olarak) kaldım.
Kaygı ve keder beni zayıflatıyor, (yiyip bitiriyor).”

Birinci dörtlükte bir güzele âşık olduğu için yüzü sararıp solan ve kedere gark olan âşığın ikinci dörtlükte sevgilisi ile buluşup seviştiği ifade ediliyor. Daha sonra sevgilisi âşığını terk eder. Bu yüzden uykuları kaçan ve üzüntüden zayıflayan âşık sevgilisinin yeniden gelip kendisine selâm verdiğini ve derdine derman olduğunu hayal ediyor.

Başka bir ayrılık şiiri de Arat'ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinin “İslâm muhitinde yazılmış eserler” bölümünde bulunmaktadır.² Uygur harfleri ile yazılmış bir şiir dergisi içinde bulunan bu şiir şöyledir :

² Reşid Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 252.

*Adaylarım kaçma kulun
Atam kayda ter mü erki
Amrak tuğmuş ini kelin
Ağam kayda ter mü erki*

*Belde turgan biş on oğlan
Begim kayda ter mü erki
Bezeklikte kızlar kırkın
Berter mü köngülin [erki]*

*Katta turgan kaç ol oğlan
Kayda beğim ter mü erki
Kağuşguluğ künni küsep
Kaygu erki*

Görüldüğü gibi, bu şiir, Divan'dan alınmış önceki iki şiirden şekil bakımından oldukça farklıdır. Hece ölçüsünün 4 + 4 duraklı 8'li kalıbı ile düzenlenmiş olan bu manzumede hem son uyak hem de baş uyak veya dörtlük alliterasyonu bulunmaktadır. Son uyak düzeni ilk iki dörtlükte *abab*, son dörtlükte de *abcb* tarzındadır. Ayrıca, birinci dörtlükte iki kez, ikinci dörtlükte de bir kez tekrarlanan *kayda ter mü erki* redifi âhengi artırmaktadır. Bu redifin bulunduğu dizelerde uyak bundan önceki *atam*, *ağam* ve *beğim* kelimeleri ile sağlanmışır. Bu dörtlüklerde âhengi güçlendiren öğelerden biri de *kaçma kulun*, *kızlar kırkın*, *künni küsep* gibi kelime gruplarında görülen ses tekrarlarıdır.

Bu manzumeyi, aslına sadık kalmağa çalışarak, şöylece çevirebiliriz :

“Yavrularım, kaçır taylar,
‘Babam nerde?’ der mi acep?
Aziz doğmuş kardeş, gelin,
‘Ağam nerde?’ der mi acep?”

Belde duran elli yiğit
‘Beyim nerde?’ der mi acep?
Haremdeki câriyeler
Paralar mı kalbin acep?

Yanımdaki o yiğitler
‘Nerde beyim?’ der mi acep?
Kavuşmayı arzulayıp
‘Kaygı...’ (der mi) acep?”

Üçüncü dörtlüğün son dizesi *Kaygu* [öter ter mü] *erki*, yani “Kaygı geçer! der mi acep?” tarzında tamir edilebilir (bk. *ETS*, s. 253).

2. Pastoral Şiirler

Divan'da mevsim ve doğa tasvirleri ile ilgili pek çok dördlük vardır. Bunların büyük çoğunluğu üç ayrı manzume halinde bir araya getirilebilir. Bunlardan birincisi bir bahar tasviri, ikincisi yaz ile kış'ın tartışması, üçüncüsü de bir yaz ve doğa tasviridir.

Bahar Tasviri

Divan'da aynı ölçü ve aynı uyak ile düzenlenmiş bahar tasviri ile ilgili 14 dördlük bütün bir manzume halinde şöylece bir araya getirilebilir :

- 1 *Keldi esin esneyü*
Kadka tükel osnayu
Kirdi bodun kasnayu
Kara bulut kükreşür (II, 223)
- 5 *Ördi bulut ingraşu*
Aktı akın möngreşü
Kaldı bodun tanglaşu
Kükrer takı mangraşur (III, 398)
- 10 *Yaşın atıp yaşnadı*
Tuman turup tuşnadı
Adgır kısır kişnedi
Öğür alıp okraşur (I, 235)
- 15 *Kuydı bulut yağmurın*
Kerip tutar ak torın
Kırka kodtı ol karın
Akın akar engreşür (III, 39)
- 20 *Kar buz kamuğ erüşdi*
Tağlar suwı akışdı
Kökşin bulut örüşdi
Kayguk bolup üğrişür (I, 186)
- Kaklar kamuğ kölerdi*
Tağlar başı ilerdi
Ajun tını yılırdı
Tü tü çeçek çerşeşür (I, 179; II, 283)
- 25 *Yağmur yağıp saçıldı*
Türlüğ çeçek suçuldi
Yinçü kâpı açıldı
Çından yıpar yuğruşur (II, 122)

- Tümen çeçek tizildi
 30 Bükünden ol yazıldı
 Üküş yatıp özeldi
 Yirde kopa adrışur (I, 233)
- Teğme çeçek üğüldi
 Bokuklanıp büküldi
 35 Tüğsin tüğün tüğüldi
 Yazlıp yana yörgesür (II, 285)
- Teğme çeçek üğüldi
 Bokuklanıp büküldi
 Tüğsin tüğün tüğüldi
 40 Yargalı-mat yörgesür (I, 437)
- Kızıl sarığ arkaşıp
 Yipgin yaşıl yüzkeşip
 Bir bir-gerü yörgesip
 Yalnguk anı tanglaşur (I, 395)
- 45 Alın töpü yaşardı
 Urut otın yaşurdı
 Köl-ning suwin küşerdi
 Sığır buka möngresür (II, 79)
- Kulan tükel komıttı
 50 Arkar sukak yumıttı
 Yaylağ tapa emıttı
 Tiziğ turup sekrişür (I, 214)
- Koçngar teke seşildi
 Sağlık sürüğ koşıldı
 55 Sütler kamuğ yoşıldı
 Oğlak kozı yamraşur (III, 102)
- Tımlığ kelip kapsadı
 Kutluğ yāyığ tepsedi
 Karlap ajun yapsadı
 60 Et yin üşüp emrişür (I, 463)

Bu dördlükleri bugünkü Türkçeye şöyle çevirebiliriz :

- 1 “(Bahar) rüzgârı eserek geldi.
 (Ama bu rüzgâr) kar tipisine benziyordu.
 Halk soğuktan titreyerek (evlere) girdi.
 (Gökyüzünde) kara bulutlar gürlüyor.

- 5 Bulutlar gürleyerek yükseldi
ve seller şarıldayarak aktı.
Halk (bu anı sağnak karşısında) hayret içinde kaldı;
bulutlar gürlüyor (ve insanlar) bağrışıyorlar.
Gök gürleyip şimşek çaktı;
- 10 bulutlar karşı karşıya gelip harekete geçtiler.
Aygırlarla kısıraklar kişnediler;
her biri eşini (yanına) aldı, alçak sesle kişniyorlar.
Bulutlar yağmurlarını döktü;
(sanki) ak ağlarını (havaya) gerdiler
- 15 ve karlarını kırlara bıraktılar.
(Dağlardan) uğuldayarak seller akıyor.
Karlar ve buzlar hep eridi;
(böylece) dağların suyu (seller halinde) aktı.
(Gökyüzünde) mavimtırak bulutlar belirde;
- 20 (bunlar deniz üstündeki) kayıklar gibi (havada) sallanıp duruyor.
(Baharın gelişi ile birlikte) kuru göl yatakları (da) doldu.
Dağ başları hayal meyal belirmeğe başladı.
Dünyanın nefesi ısındı;
rengârenk çiçekler (birbiri ardı sıra) dizildiler.
- 25 Yağmur yağdı ve (suları her tarafa) saçıldı;
türü türü çiçekler açtı.
(Sanki) bir inci mahfazası açıldı;
sandal ve misk (kokuları) birbirine karıştı.
On binlerce çiçek sıra sıra dizildi
- 30 (ve düğüm halindeki) tomurcuklarından çözüldü.
(Belli ki yer altında) uzun süre yatmaktan sıkılmışlardı.
(Şimdi, hepsi de) yerden biterek birbirlerinden ayrılıyorlar.
Bütün çiçekler bir araya geldi,
tomurcuklanıp (boyunlarını) büktüler.
- 35 (Tomurcuklar) birer düğüm gibi bağlandılar;
açılıyor ve birbirlerine dolanıyorlar.
Bütün çiçekler bir araya geldi,
tomurcuklanıp (boyunlarını) büktüler.
(Tomurcuklar) birer düğüm gibi bağlandılar;
- 40 (Çiçekler tomurcuklarını) yarıp açmak için birbirlerine dolanı-
yorlar.

Kızıl ve sarı (renkli çiçekler) ardı ardına yerden bitiyor;
Mor ile yeşil yüz yüze geliyor

ve birbirlerine sarılıyorlar.

İnsan (bu renk cümbüşünü görünce) hayretler içinde kalıyor.

45 Yamaçlar ve tepeler yeşerdi.

Kuru otlarını gizleyip (tazelerini çıkardılar);

göllerin suyunu taşırdılar.

Sığırlar ve boğalar (sevinçlerinden) böğrüşüyorlar.

(Bahar) yaban eşeklerini iyice coşturdu;

50 dağ keçilerini ve geyikleri (hep) bir araya getirdi.

(Bunlar otlamak için) yaylalara doğru yöneldiler.

Sıra sıra dizilip (sevinçlerinden) hoplayıp zıplıyorlar.

(Yaz geldiği için) koçlar ve tekeler (dişi koyun ve keçilerden) ayrıldılar.

Sağmal (hayvanlardan oluşan) sürüler bir araya getirildi.

55 (Memelerden) hep sütler boşandı;

oğlaklar ve kuzular (süt emmek için analarının) kasıkları arasına

girdiler.

Soğuklar gelip bastırdı (ve her yeri) kapladı.

Kış mübarek yaz (mevsimine) haset etti (ve onu kıskandı).

Kar yağdırdı ve (bütün) dünyayı karla örtmek istedi.

60 (İnsanların) vücutları üşüyor ve (soğuktan) titreşiyor.”

Bu uzunca bahar tasviri, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li kalıbı ile düzenlenmiştir. Duraklar hiçbir dizede aksamıyor. Manzumenin uyak düzeni *aaab/cccb/dddb*... şeklindedir. Manzumede, seyrek de olsa, baş uyaktan da yararlanılmıştır : birinci dörtlük (*Ke-/Ka-/Ki/Ka-*), ikinci dörtlüğün son iki dizesi, dördüncü dörtlüğün ilk üç dizesi, beşinci dörtlüğün üç dizesi vb. Manzumenin bazı dizelerinde dize içi ses tekrarları da dikkati çekiyor :

Tuman turup tuşnadı (10. dize)

Kırka kodtı ol karın (15. dize)

Tüğsin tüğün tüğüldi (35. dize)

Yazlıp yana yöргеşür (36. dize)

Yipgin yaşıl yüzkeşip (42. dize)

Kaklar kamuğ kölerdi (21. dize)

Şekil bakımından son derecede kusursuz olan bu manzumede rüzgârın esişi, gök gürlemesi, şimşek çakması, yağmur ve kar yağması, sellerin akması vb. gibi doğa olaylarının süssüz ve yapmacıksız olarak, kestirmeden ifade edilmiş olduğunu görüyoruz : *Keldi esin esneyü, Kara bulut kükreşür, Yaşın atıp yaşnadı, Kuydı bulut yağmurın, Kırka kodtı ol karın, Akın akar engrişür* vb. gibi. Bununla birlikte, manzumede benzetmeler de yok değildir : Gökyüzünde kayıp giden bulutların deniz üzerinde sallanıp giden kayıklara benzetilmesi (5. dörtlük), yağmurdan sonra açılan rengârenk çiçek-

lerin inci mahfazası içindeki renkli mücevherlere benzetilmesi (7. dördlük) vb. gibi. Yazın her tarafın yeşermesi sonucu dağ hayvanlarının sevinçten coşmaları ve hoplayıp zıplamaları, evcil sağmal hayvanların memelerinin sütle dolup taşması, kuzuların ve oğlakların süt emmek için analarının kasıkları arasına girmeleri gibi sahneler hayvancılıkla uğraşan göçebe bir kavmin doğa ve hayvan sevgisini yansıtan sade fakat başarılı tasvirlerdir.

Hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li türü ile yazılmış yaz mevsimi ve doğa konusundaki şu dördlükler başka bir manzumeye ait olmalıdır :

- 1 *Yay barupan ergüzi*
Aktı akın munduzı
Tuğdı yaruk yulduzı
Tıngla sözüm külgüsüz (I, 96)
- 5 *Ağdı bulut kükreyü*
Yağmur toli sekriyü
Kalık anı üğriyü
Kança barır belgüsüz (I, 354)
- 10 *Barçın yadım kerildi*
Uçmak yeri körüldi
Tumluğ yana kelgüsüz (I, 119)
- Kurt kuş kamuğ tirildi*
Erkek tişi tirildi
- 15 *Öğür alıp tarıldı*
Yınka yana kirgüsüz (III, 5)

Bu dördlükler bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

- 1 "Yaz gelince, eriyen kar ve buzlardan oluşan sular coşkun seller (halinde) aktı.
 Parlak (sabah) yıldızı doğdu.
 (Şaşılması) sözlerimi gülmeksizin dinle!
- 5 Bulut gürleyerek yükseldi;
 (gökyüzünden) bardaktan boşanırcasına yağmur ve dolu yağıyor.
 Hava, bulutu (deniz üstündeki bir kayak gibi) sallıyor;
 (bu yüzden) nereye gideceği belli olmuyor.
 Rengârenk çiçekler açıldı
- 10 (ve yerlere sanki) ipek yaygılar serildi;
 Cennet bahçeleri görünmüş gibi oldu.
 (Havalar ısındı), soğuklar artık hiç gelmeyecek!
 (Bahar geldi), kurtlar kuşlar hep dirildi;
 erkekler ve dişiler (hep) bir araya geldiler

15 ve eşlerini alıp dağıldılar.
(Hiçbiri) artık inlerine girmeyecek!”

Yaz ile Kış'ın Tartışması

Divan'da şekil ve içerik bakımından 7 dörtlük yaz ile kış mevsiminin tartışması konusunda düzenlenmiş bir manzumeye ait parçalar olmalıdır. Divan'da aynı konuda bir dörtlük daha varsa da (II, 204) o aruzla yazılmıştır. Hece ile yaz-kış tartışması şöyledir :

- 1 *Kış yay bile tokuştu*
Kingir közün bakıştı
Tutuşkalı yakıştı
Utgaht-mat uğraşur (I, 170)
- 5 *Kış yaygaru süwleyür*
Er at menin tawrayur
İğler yeme sewriyür
Et yin takı bekrışür (III, 278)
- 10 *Sende kopar çadanlar*
Kudgu singek yılanlar
Dük ming kayu temenler
Kudruk tikip yügrüşür (II, 367)
- 15 *Yāy kış bile karıştı*
Erdem yāsın kurıştı
Çerig tutup küreşti
Oktagah utruşur (II, 97)
- Balçık balık yuğrulur*
Çıgay yawuz yığrilur
Erngekleri oğrulur
- 20 *Odguç bile ewrişür* (I, 248)
- Yilkı yazın edlenür*
Otlap anın etlenir
Beğler semüz atlanur
Sewnüp öğür ısışur (I, 285)
- 25 *Senden kaçar sundılaç*
Mende tınar kargılaç
Tatlığ öter sanduwaç
Erkek tişi uçaşur (I, 529; III, 178)

Manzumenin çevirisi :

- 1 “Kış ile yaz (birbirlerine düşman olup) savaştılar;
kızgın gözlerle birbirlerine bakıştılar.

Tutuşup dövüşmek için birbirlerine yaklaştılar;
birbirlerini yenmek için uğraşıyorlar!

5 Kış yaz (mevsimine şöyle) fısıldıyor :

İnsanlar ve atlar benimle güçlenir ve sertleşir;
hastalıklar da (benim zamanımda) azalır.

(İnsanların) vücutları ve etleri de (benim zamanımda) sağlamlaşır.

Çıyanlar (hep) senin zamanında ortaya çıkar;

10 Kara ve (sivri) sinekler, yılanlar (ve diğer haşerat da öyle).

Bin türlü iğne(li börtü böcek hep senin zamanında)
kuyruklarını dikerek (oraya buraya) koşuşurlar.

Yaz (mevsimi) kış ile karşılaştı

(ve karşılıklı olarak) hüner yaylarını kurdular.

15 Saf bağlayıp savaştılar

ve birbirlerine ok atmak için karşı karşıya durdular.

(Kışın her taraf) çamur içinde olur;

fakir fukara (soğuktan) büzülür;

(soğuktan insanların) parmakları (bile) ayrılır, birbirine kavuşmaz olur;

20 (İnsanlar ısınmak için ellerini) ateşe tutup oğuştururlar.

Hayvanlar baharda iyileşir.

(bol bol) otlar ve semizleşir.

(Böylece) beyler (de) semiz atlara binmek fırsatını bulurlar.

(Baharda hayvanlar) sevinç içinde olur ve sevinçten birbirlerini ısırırlar.

25 (Ey kış)! Çayır kuşları senden kaçar;

kırlangıçlar (da) bende rahat ve huzura kavuşur.

Bülbüller (ise ancak yazın) tatlı tatlı öter.

(Hayvanların) erkek ve dişisi (benim zamanımda) buluşur ve çiftleşirler.”

Yaz ile kışın savaşmaya hazırlanan iki savaşçı gibi birbirine yaklaşip tartışmaları konusunda yazılmış olan bu manzume de, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li türü ile düzenlenmiştir. Durak hiçbir dizede bozulmuyor. Dörtlüklerin uyak düzeni de *aaab/cccb/dddb*... şeklindedir. Birinci dörtlüğün ilk iki dizesinde baş uyak da bulunuyor. Aynı şey ikinci ve üçüncü dörtlüğün ikinci ve dördüncü dizeleri için de söylenebilir.

Yaz veya bahar mevsimi ile kışın birbirini kötüleme ve kendini övme tarzındaki tartışmalarını konu edinen manzumeler İslâm öncesi ve sonrası İran edebiyatında da vardır. Ancak ben hece ölçüsü ile düzenlenmiş olan bu manzumede bir İran veya İslâm etkisi olduğunu sanmıyorum. Yaz ile kışı tartışırma, diğer birçok konular gibi, evrensel bir konudur. ³ Bu konu, bilindiği gibi, Divan şiirimizde de işlenmiştir.

³ Bu şiir üzerine bir çalışma için bk. Turgut Günay, “Türk halk şiirinde ilk ‘Deyişme’ (Müşâare) örnekleri”, *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara 1983, s. 43-46.

İçki Meclisleri, Kır ve Av Eğlenceleri

Eski Türklerin sevindirici olayları kutlamak için açık havada içkili ve danslı toplantılar düzenledikleri, türlü eğlenceler tertip ettikleri, kır ve av şenlikleri yaptıkları anlaşılıyor. Divan'da bu içkili, danslı ve av partili kır şenliklerini terennüm eden altı dörtlük iki bölüm halinde şöyle düzenlenebilir :

A

- 1 *Ottuz içip kıkralım*
Arslan-layu kükrelim
Yokar kopup sekrelim
Kaçtı sakınç sewnelim (I, 142)
- 5 *Iwrik başı kazlayu*
Sağrak tolu közleyü
Sakınç kodı kızleyü
Tün kün bile sewnelim (I, 100)
- 10 *Kügler kamuğ tüzüldi*
Iwrik idiş tizildi
Sensiz özüm özeldi
Kelgil amul oynalım (III, 131)

B

- 1 *Yiğitleriğ işletü*
Yığaç yemiş ırgatu
Kulan keyik awlatu
Badıram kılıp awnalım (I, 263)
- 5 *Çağrı birip kuşlatu*
Taygan idıp tışlatu
Tilki tonguz taşlatu
Erdem bile öğlelim (II, 343)
- 10 *Tosun münüp sekirtsün*
Esizliğin amurtsun
Itka keyik kaytartsun
Turmuş sânu umnalım (III, 429)

Bu iki manzume şöyle çevrilebilir :

A

- 1 “Üç kez içip haykıralım⁴
ve yerlerimizden kalkıp sıçrayalım!

⁴ Kâşgarlı bu dizedeki *ottuz* kelimesinin Yağma lehçesinde “üç kez” anlamına geldiğini söylüyor (I, 142).

Arsılanlar gibi kükreyelim;
kaygı ve keder kaçıp gitti, (artık) sevinelim!

- 5 İbriğin başı kaz (boynu) gibi (dikilmiş),
(şarap) kâsesi de göz gibi dolmuş.
Kaygıyı ve kederi defnederek
gece gündüz sevinelim (ve eğlenelim)!

- (Çalgılar akort edildi), nağme ve melodiler düzüldü;
10 sürahiler ve kadehler dizildi.
Gönlüm sensiz üzgün ve kederli (idi);
hemen gel (de) huzur içinde oynayalım (ve eğlenelim)!”

B

- 1 “Gençleri çalıştıralım, işe koşalım;
(onlara) meyve ağaçlarını silktirelim (ve meyve toplatalım),
yaban eşekleri ve yaban hayvanları avlatalım.
(Böylece, günlerce) bayram edelim, avunup eğlenelim!

- 5 (Gençlere) şahin verip (onlara) kuş avlatalım,
tazıları bırakalım (ki) tilki ve domuzları ısırsınlar.
(Tazılara yardım olsun diye onları) taşlatalım.
(Biz de, böylece) erdemli kişiler olarak övülelim!

- (O genç) hiç binilmemiş haşarı taya binsin, koştursun
10 (ve böylece) onun haşarılığını gidersin, onu uslandırırsın.
(Onun sırtında avlansın), köpeğe av hayvanlarını kışkırtсын ve kaçırtsın;
(biz de av) yakalanmış, tutulmuş gibi (etini yemek için) ümitlenelim!”

İki bölümden oluşan bu manzume de, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün
4 + 3 duraklı 7’li türü ile düzenlenmiştir. Bundan önceki manzumelerde
olduğu gibi, bundan da durak hiçbir dizede aksamıyor. Manzumenin uyak
düzeni de, yine bundan önceki manzumelerde olduğu gibi, *aaab/cccb/dddb*...
şeklinindedir. Bazı dördütlüklerde yer yer baş uyaktan da yararlanıldığı görül-
yor :

Sağrak tolu közleyü
Sakınç kodı kızleyü (2. dördlük)
Yiğitleriğ işletü
Yığaç yemiş ırgatu (4. dördlük)

Son dördütlüğün birinci ve dördüncü dizelerinde baş uyak vardır :

Tosun...//Tutmuş...

Son derece âhenkli olan bu manzumede *yığaç yemiş, kulan keyik* ve *tilki tonguz* gibi alliterasyonlu kelime koşmalarının da manzumenin âhengine katkıda buldukları şüphesizdir. Şu dizedeki bütün kelimeler *t* ile başlamaktadır : *Tilki tonguz taşlatu* (5. dördlük).

3. Savaş ve Kahramanlık Şiirleri

Divan'da konusu savaş ve kahramanlık olan, hece ölçüsü ile düzenlenmiş dört manzumeye ait dördlükler vardır. Bu manzumelerden biri Budist Uygurlara, ikisi Yabaku'lara, biri de bilinmeyen bir düşmana karşı yapılan savaşları hikâye ve tasvir etmektedir.

Budist Uygurlara Karşı Savaş

Divan'da beş dördlüğü zikredilen bu manzumede Müslüman Türklerin (Karahanlıların) Budist Uygurların ülkesine yaptıkları bir akın hikâye edilmiştir. Müslüman Türkler İla (bugünkü İli) ırmağını sallarla geçerek Uygur ülkesindeki Mınglak ilini fethediyorlar; onlara geceleyin baskın yapıp, Mınglak'lı Uygurların atlarının perçemlerini bile kesiyor, onları kılıçtan geçiriyor, tapınaklarını yıkıyor ve Buda heykelleri üzerine pisliyorlar.

Bu manzumede geçen Mınglak şehrinin yerini kesin olarak tespit etmek güçtür. Mınglak, hiç şüphesiz ki, İli ırmağının doğusunda veya ötesinde bulunan bir Uygur şehri idi. Müslüman Türklerin İli ırmağının ötesindeki şehirlerine hücum ve saldırıları ilk Doğu Karahanlı hükümdarı olan Süleyman bin Yusuf (1031-1056/1057) döneminde meydana gelmiştir. Buna göre bu manzumenin 11. yüzyılın ilk yarısında düzenlenmiş olduğu yargısına varılabilir.

Divan'da beş dördlüğü bulunan bu manzume şöyledir :

*Kimi içre oldurup
İla suvın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mınglak ilin açtımız* (III, 235)

*Beçkem urup atlaka
Uygurdaki Tatlaka
Oğrı yawuz itlaka
Kuşlar kipi uçtımız* (I, 483)

*Kudruk katığ tügdümüz
Tengriğ üküş öğdümüz
Kemşip atığ teğdimiz
Aldap yana kaçtımız* (I, 472)

*Tünle bile bastımız
Teğme yangak bustımız
Kesmelerin kestimiz
Mınglak erin bıçtımız* (I, 434)

*Kelginleyü aktımız
Kendler üze çıktımız
Furhan ewin yıktımız
Burhan üze sıçtımız* (I, 343)

“Kayık(ların) içine oturup
İla ırmağını geçtik;
Uygurlara doğru yönelip
Mınglak ülkesini fethettik!

Atlara nişanlar takarak
Uygur ülkesindeki Tatlara,
(o) hırsız ve aşâğılık köpeklere (doğru)
(yırtıcı) kuşlar gibi uçtuk (ve üzerlerine çullandık)!

(Atlarımızın) kuyruklarını sıkıca düğümledik;
Tanrı'yı pek çok övdük (ve tekbir getirdik?).
Atlarımızı (düşman üzerine) sürerek saldırdık;
(arkamıza düşsünler diye onları) aldattık ve kaçtık!

(Onların üzerine) geceleyin baskın yaptık.
(Düşmana) her yandan pusu kurduk.
(Sonunda) onların perçemlerini kestik
ve Mınglak askerlerini (kılıçlarımızla) biçtik!

(Uygurların üzerine) seller gibi akın ettik;
şehirlerinin içine girdik.
(Onların) tapınaklarını yıktık
ve Buda (heykellerinin) üzerine pisledik!”

Hece ölçüsünün 4 + 3 duraklı 7'li türü ile yazılmış bu manzume, görüldüğü gibi, son derece âhenklidir. Bu âhenk her dizedeki redifli uyaklarla (*keç-tımız/aç-tımız/uç-tımız/kaç-tımız/biç-tımız/sıç-tımız* vb.) sağlandığı kadar 4 + 5 veya 2+2+3 duraklı 7'li hece ölçüsünün başarılı bir şekilde uygulanmasından da ileri gelmektedir. Dizelerin çoğunun 2+2+3 duraklı olması (bu durak sadece üç dizede bozulmaktadır) manzumeye hızlı bir tempo vermekte ve tasvir edilen akının hızını âdeta okuyucuya da duyurmaktadır.

Yabaku'lara Karşı Savaş

Divan'da Gazi Arslan Tigin kumandasındaki Karahanlıların Müslüman olmayan Yabaku, Basmıl, Çomul ve Yemek'lerle yaptıkları savaşları hikâye eden aynı ölçü fakat değişik uyak örgüsü ile düzenlenmiş iki ayrı manzumeye (veya bir destanın iki ayrı epizoduna?) ait dörtlükler vardır. Brockelmann Yabaku savaşına ait dörtlükleri uyaklarına göre A ve B diye iki ayrı manzume halinde vermiştir. Ancak onun birinci manzumeye soktuğu üç dörtlük ölçü ve uyak bakımından diğer dörtlüklerle uyuşmamaktadır.⁵

⁵ C. Brockelmann, a. g. e., s. 11-14.

Dankoff'a göre yedi⁶, bana göre ise beş dörtlükten oluşan birinc imanzume şöyledir :

*Budraç yeme kudurdu
Alpağutın üdürdi
Süsin yana kadirde
Kelgeli-met irkeşür* (I, 144)

*Ertiş suwı Yemeki
Sitgap tutar bileki
Kür-met anung yüreki
Kelgeli-met irkişür* (I, 325)

*Yandı erinç uğrağı
Keldi berü tığrağı
Özi kuyı oğruğı
Alplar kamuğ tirkeşür* (III, 65)

*Bıçgas bitiğ kılurlar
And key yeme birürler
Handın basut tilerler
Basmul Çomul tirkeşür* (I, 459)

*Kelsē apang terkenim
Etilge-met törkünim
Tarılmağay terginim
Emdi çeriğ çerşeşür* (II, 209)

“(Yabaku boyunun beyi) Budraç (bizimle savaşmak için) yine (öldü) kudurdu;

en iyi savaşçılarını seçti
ve askerlerini yine (bize doğru) döndürdü.
(Şimdi üzerimize) gelmek için toplanıyorlar!

Ertiş ırmağının Yemek'leri (de)
(savaşmak için) bileklerini sıvadılar.
Onlar yürekli ve pek cesurdular.
(İşte üzerimize) gelmek için toplanıyorlar.

Galiba (düşman bizimle savaşmak) niyetinden vazgeçti!
(Bize) habercisi geldi :
(Düşman) vadi, koy ve derelerde (mevzilenmiş;
yiğitler (savaşmak için) hep toplanıyorlar.

⁶ R. Dankoff, a. g. e., s. 154-155.

(Boylar, Hakan'a bağlılık) antlaşması yazıyor
 (ve ondan ayrılmayacaklarına dair) sıkı ant veriyorlar;
 (Yabaku'lara karşı savaşta) Hakan'dan yardım diliyorlar.
 Basmıl ve Çomul boyları (bizimle savaşmak üzere toplanıyor

Eğer Hakan'ım (yardımımıza) gelirse
 boyumun işleri düzelecek ve yoluna girecek;
 toplu halde olan boy dağılmayacak, yuvalar dağılmayacak.
 Şimdi ordu (savaşmak için) saflar halinde diziliyor.”

Kâşgarlı'ya göre (III, 227) Yabaku boyu beylerinden Böke Budraç, Basmıl, Çomul ve Yimek'leri de yanına katarak Müslüman Türklere, Karahanlılar'a karşı bir savaş açar. Budraç'ın ordusu 700 000 kişiliktir. Gazi Arslan Tigin kumandasındaki Karahanlı ordusu ise sadece 40 000 askerden ibarettir. Kuvvetler arasındaki bu büyük farka rağmen, Yabaku'lar savaşta yenilirler ve beyleri Budraç tutsak alınır. Kâşgarlı bu savaşta tutsak alınan gayri Müslim Türklerle konuştuğunu da yazıyor. Buna göre bu savaş Kâşgarlı'nın yaşadığı dönemde yapılmıştır. Müslüman Türklerin kumandanı Arslan Tigin veya Begeç Arslan Tigin (I, 357, 452) gençliğinde Arslan Tigin diye anılan ve Muhammed bin Yusuf'un 15 ay kadar süren hükümdarlığından sonra Doğu Karahanlı tahtına geçen Mahmud bin Yusuf (1059-1075) olmalıdır.⁷ Karahanlı hanedanının Hasan (ölümü 992) koluna mensup olan temsilcilerinin 1044 yılında yaptıkları aile toplantısında Süleyman bin Yusuf'un üçüncü oğlu Arslan Tigin'e (Mahmud bin Yusuf'a) devletin doğu vilâyetleri bırakılmıştı.⁸ Buna göre, Yabaku'larla savaşın Arslan Tigin henüz tahta geçmeden, yani aşağı yukarı 1045-1055 yılları arasında, yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

Bağlama uyağı yukarıdaki dörtlüklerden biraz farklı olan şu dörtlük de aynı savaşla ilgilidir :

Basmıl süsin komıttı
Barça kelip yumıttı
Arslan tapa emıttı
Korkup başı tezzinür (II, 312)

“Basmıl'lar askerlerini çoşturdular
 ve hepsi bir araya gelip toplandılar.
 (Askerlerini) Arslan (Tigin)e doğru yönelttiler.
 (Şimdi, onlar) korkuyor (ve korkudan) başları dönüyor.”

⁷ Omeljan Pritsak, “Karahanlılar”, *İslâm Ansiklopedisi*, 6. cilt, ss. 231-273.

⁸ O. Pritsak, a. g. e., s. 260.

Aynı savaşla ilgili ikinci manzumeye ait dördlükler de şunlardır :

Tünle bile köçelim
Yamar suvın keçelim
Terngük suvın içelim
Yuwga yağı uwulsun (II, 5)

[Biz] tang ata yortalım
Budraç kanın irtelim
Basmıl beğın örtelim
Emdi yiğit yewilsün (III, 355)

Kıkırıp atığ kemşelim
Kalkan süngün çomşalım
Kaynap yana yumşalım
Katgı yağı yawalsun (I, 441)

Teğre awıp eğrelim
Attın tüşüp yüğrelim
Arslanlayu kükrelim
Küçi anın kewilsün (II, 137)

Endik kişi tetilsün
İl törü itilsün
Toklı böri yetilsün
Kadgu yeme sawılsun (I, 106)

Hece ölçüsünün 2+2+3 (bazı dizeler 4+3) duraklı 7'li türü ile düzenmiş olan bu manzumede sadece en son dördlüğün üçüncü dizesi altı hecelidir. Ancak, dizenin ilk kelimesi olan *il* "ülke, devlet" yazılmış olduğu gibi (*elif, ye, lâm*) *il* şeklinde uzun okunursa (krş. Trkm. *il*) iki hece değerinde kabul edilebilir :

İlî törü yetilsün (2+2+3 = 7)

İkinci manzumeyi de öylece çevirebiliriz :

"Geceleyin göçelim,
Yamar suyunu geçelim;
kaynak sularından içelim;
zayıf düşman ufalansın, azalsın!

Tan atarken yola çıkalım;
Budraç'ın kanını isteyelim;
Basmıl'ların beyini (de) yakalım.
Şimdi yiğitler, toplansın, bir araya gelsin.

Nâra atarak atlarımızı sürelim;
 kalkan ve mızraklarımızla (düşman içine) dalalım.
 (Öfkeden) kaynayıp köpürmüşçesine (dövüşelim, sonra da (barış
 dileğinde bulunurlarsa) yumuşayalım;
 (öyle ki) sert düşman yatışsın ve yola gelsin.
 (Düşmanı) çepeçevre kuşatalım.
 Atlardan inip (düşmana doğru) koşarak saldıralım.
 Arslanlar gibi kükreyelim (ki)
 (düşmanın moral) gücü (iyice) azalsın, gevşesin!
 Şaşkın ve ahmak kişiler akıllansın;
 ülke ve devlet gelişsin, dirliğe düzene kavuşsun.
 Kurtla kuzu art arda yürüsün, barış olsun;
 kaygı ve keder (de böylece) savulup gitsin!"

Karahanlıların Yabaku, Basmıl, Çomul ve Yemeklerle savaşını hi-
 kâye eden bu iki manzume, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün 2+2+3 veya
 4+3 duraklı türü ile düzenlenmiştir. İkinci manzumeye ait dördlüklerde
 yer yer baş uyaktan da yararlanılmıştır. Örneğin üçüncü dördlüğün her dizesi
 k ile başlamaktadır : *Kıkırıp.../Kalkan.../Kaynap.../Katgı...* Üçüncü
 dördlüğün ilk üç dizesi de baş uyaklı sayılabilir : *[Biz].../Budraç.../Bas-
 mıl...* Dördüncü dördlüğün ikinci ve üçüncü dizeleri de baş uyaklıdır :
Attın.../Arslan... Bu manzumede âhengi sağlayan öğelerden biri de *yuwga
 yağı, katgı yağı, Basmıl beği* vb. gibi kelime gruplarındaki ses tekrarları-
 dır.

4. Oğuz Kağan Destanı'ndaki Manzum Parçalar

Oğuzların efsanevi hükümdarı Oğuz Kağan'ın kişiliği, seferleri ve sa-
 vaşları konusunda eski bir tarihte manzum bir destanın olduğu tarihî
 kaynaklardan bilinmektedir. Ne var ki bu destan olduğu sırada yazıya ge-
 çirilmemiş veya daha sonra yazıya geçirilmiş ise de bize kadar gelmemiştir.
 Ancak bu destanın Farsça bir özeti Reşidüddin'de, Türkçe mensur özetleri
 de 13. yüzyılda Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz Kağan destanı'nda, Yazıcı-
 oğlu'nda ve Ebülğazi Bahadır Han'da bulunmaktadır.

Paris'te Millî Kütüphane'de Türkçe yazmalar arasında kayıtlı olan
 Uygur harfli Oğuz Kağan destanı önce Rıza Nur⁹, daha sonra da W. Bang
 ve G.R. Rachmati tarafından yayımlanmıştır.¹⁰ Yazısından ve dilindeki
 Moğolca kelimelerden anlaşıldığına göre başı ve sonu eksik olan bu mensur
 Oğuz Kağan destanı Moğol döneminde, yani 13. yüzyılda yazılmıştır. Aral

⁹ Rıza Nour, *Oughouz-namé, épopée turque*, Alexandrie 1928.

¹⁰ W. Bang und G. R. Rachmati, *Die Legende von Oghuz Qaghan*, Sitzb. Preuss. Akad. Wiss. 1932. Phil.-Histor. Kl. XXV, Berlin. Türkçesi: *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936.

gölü bölgesinde yazıldığı sanılan bu nüshanın dili bir örnek olmayıp karışıktır. *Adak* “ayak”, *aduğ* “ay” gibi arkaik şekiller yanında *kod-* yerine *koy-*, *adgır* yerine *aygır*, *udu-* yerine *uyu-* gibi yeni şekillerin de bulunduğu bu nüshanın dilini “Eski Oğuz-Kıpçak Türkçesi” diye tanımlamak yanlış olmaz sanırım.

Başı ve sonu eksik olan bu karışık dilli Oğuz Kağan destanında yer yer bazı manzum parçalar da vardır. Eser bu bakımdan Dede Korkut hikâyelerine benzetilebilir. Ne var ki elimizdeki yazma Moğol döneminde yazılmış olduğundan gerek mensur kısımlarında gerekse manzum parçalarda Moğolca kelimeler bulunmaktadır.

Oğuz Kağan destanı'nın aslında Oğuz (Tokuz Oğuz) veya Oğuz-Kıpçak Türklerinin ortak millî destanı olduğu, İslâm öncesi dönemde, 8-10. yüzyıllarda, belki de daha önce olduğu, ancak olduğu zaman yazıya geçirilmediği için unutulduğu, manzum destan niteliğini yitirdiği ve 13. yüzyılda sadece mensur olarak hafızalarda saklandığı düşünülebilir.

Oğuz Kağan destanındaki manzum parçaların içinde ikisi en uzunları olup sekizer dizeliktir. Bunlardan birincisi Oğuz Kağan'ın hakan oluşu münasebeti ile beylere ve halkına verdiği yarlık veya buyruktur. Yarlık şöyledir :

*Men sinlerge boldum kağan
Alalıng yā takı kalkan
Tamga bizge bolsun buyan
Kök böri bolsungıl uran
Temür cıdalar bol orman
Av yirde yörüsün kulan
Takı taluy takı müren
Kün tuğ bolgıl kök kurıkan*

“Ben sizlere oldum kağan :
Alalım yay ve de kalkan,
Damga bize olsun *buyan*,
Gök Börü de olsun *uran*.
Demir mızraklar bol orman,
Avlakta yürüsün kulan;
Daha deniz, daha *müren*,
Gün tuğ olsun, gök *kurıkan!*”

Bu kısa manzum parçada *uran* “savaş bağıışı”, *cıda* “mızrak” ve *müren* “ırmak” gibi Moğolcadan geçmiş üç kelime yanında *buyan* “baht, talih, kut” gibi Uygurca (Eski Türkçe) bir kelime ile yine çok eski bir kelime olan *kurıkan* “çadır, otağ” kelimesinin bulunması son derece ilginçtir.

Sonuncu kelime Orhon yazıtlarında geçen boy adı *Üç Kurikan*'daki *kurikan* ile bir ve aynı olmalıdır.¹¹ Bu kelime başka hiçbir yerde geçmemektedir.

Bu manzum parça, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün 4+4 duraklı 8'li kalıbı ile düzenlenmiştir. Parçanın uyak düzeni *aaaaaaaa*'dır, yani bütün dizeler birbiri ile yakındır.

Oğuz Kağan destanındaki ikinci uzun parça Oğuz Kağan'ın yaşamının sonuna doğru topladığı büyük kurultayda oğullarına ve beylerine hitaben yaptığı konuşmadır :

Ay oğullar köp men aşdum
Uruşgular köp men kördüm
Cıda birle köp ok atdum
Aygır birle köp yürüdüm
Düşmanlarını iğlagurdum
Dostlarımı men küldürdüm
Kök tengrige men ödedim
Senlerge bire men yurdum

“Ey oğullar ben çok aştım;
 Savaşları ben çok gördüm;
 Mızrak ile ok çok attım;
 Aygır ile çok yürüdüm.
 Düşmanları ben ağlattım,
 Dostlarımı ben güldürdüm;
 Gök Tanrı'ya ben ödedim;
 Size veriyorum yurdum!”

Görüldüğü gibi, bu parça da hece ölçüsünün 4+4 duraklı 8'li türü ile düzenlenmiştir. Durak sadece son dizede bozuluyor.

Bu parçada Moğolca *cıda* kelimesinden başka Farsça *dost* ve *düşman* kelimeleri bulunuyor. Sözlü edebiyat ürünü olan destanın dilinin zamanla değişmesi ve yenileşmesi doğaldır. Destanın aslında bu kelimeler yerine, şüphesiz ki, Türkçeleri bulunuyordu. Bu parçadaki *Kök tengri* “Gök Tanrı” ibaresi Oğuz Kağan destanının İslâm öncesi dönemde, Şamanizm döneminde oluştuğunun kanıtlarından biridir.

Oğuz Kağan destanındaki daha kısa manzum parçalardan bazıları da şunlardır :

Kün Ay Yulduz tang sariğa senler barunğ (4+4+4 = 12)
Kök Tağ Tengiz tün sariğa senler barunğ (4+4+4 = 12)

¹¹ W. Bang ve G. R. Rahmeti, a. g. e., s. 39, not 102.

“Gün, Ay, Yıldız! Tan yönüne sizler gidin!
Gök, Dağ, Deniz! Tün yönüne sizler gidin!”
(Oğuz Kağan’ın oğullarına buyruğu)

Ay kağanum sanga çaşgu bolsungıl tüzün (4+4+5 = 13)
Ay kağanum sanga dirlik bolsungıl tüzün (4+4+5 = 13)
Negü kök tengri birdi tüşümde kiltürsün (7+6 = 13)
Tala turur yirni uruğunga birdürsün (6+7 = 13)

“Ey kağanım, sana hayat olsun hoş rahat,
Ey kağanım, sana dirlik olsun hoş rahat;
Ne verdiyse Gök Tanrı düşümde, gördürsün!
(Şu) koca dünyayı, soyunuza verdirdin!”

(Vezir *Uluğ Türk*’ün gördüğü rüyayı yorumlaması)

5. Ağıtlar

Divan’da iki ayrı ağıttan alınmış toplam 12 dörtlük bulunmaktadır. Bunlardan 9’u Alp Er Tonga ağıtına,¹² 3’ü de bilinmeyen bir bey veya kahraman için yakılan bir ağıta aittir.

Alp Er Tonga Ağıtı

Efsanevi Türk hakanı Alp Er Tonga ağıtına ait dörtlüklerden altısı Kâşgarlı tarafından belirlenmiştir (I: 41, 102, 188, 486; II: 234, 335).

Alp Er Tonga ağıtından alınmış dörtlükler şunlardır :

Alp Er Tonga öldi mü
İsiz ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtılır (I, 41)

Ödlek yarağ küzetti
Oğrı tuzak uzattı
Beğler beğın azıttı
Kaçsâ kalı kurtulur (II, 234)

Ödlek küni tawratır
Yalnguk küçin kewretür
Erdin ajun sewritür
Kaçsâ takı ertilür (II, 235)

¹² Fuat Köprülü’ye göre (“Türk Edebiyatının Menşei”, *Millî Tetebbular Mecmuası*, II, 4, ss. 5-78) Divan’da bu ağıta ait 12 dörtlük vardır. Ancak onun dörtlüklerinden üçü gerek ölçü gerekse içerik bakımından öbür dörtlüklerle uyuşmamaktadır. Brockelmann’ın 10. dörtlüğü ise bir beyittir.

- Öğreyüki mundağ ok
 Munda adın tıldağ ok¹³
 Atsā ajun uğrap ok
 Tağlar başı kertilür (I, 160)
 Beğler atın argurup
 Kadgu anı torgurup
 Mengzi yüzi sargarup
 Kürküm angar türtülür (I, 486)
 Ulışıp eren börleyü
 Yırtıp yaka orlayu
 Sıkırp üni yurlayu
 Sığtap közi örtülür (I, 188)
 Könglüm için örtedi
 Bütmiş başığ kartadı
 Keçmiş ödüğ irtedi
 Tün kün keçip irtelür (I, 245)
 Ödlek arığ kewredi
 Yunçığ yawuz towradı
 Erdem yeme sewredi
 Ajun beği çertilür (III, 41)
 Bilge böğü yunçadı
 Ajun anı yançadı
 Erdem eti tınçadı
 Yerke teğip sürtülür (III, 303)

Bu ağıtı bugünkü Türkçeye şöyle çevirebiliriz :

“Alp Er Tonga öldü mü?
 Kötü dünya kaldı mı?
 Felek öcünü aldı mı?
 Şimdi yürekler paralanıyor!
 Felek (onun canını almak için) fırsat gözetti
 (ve) gizli (bir) tuzak kurdu.
 (Felek) beyler beyini (böylece) yanılttı.
 Kaçsa (bile bu tuzaktan) nasıl kurtulur(du)?
 Feleğin günleri (pek) çabuk geçer
 (ve Felek) insanın gücünü (gitgide) zayıflatır;
 dünyadaki insanları (birek ikişer) azaltır;
 (İnsanlar) kaçsalar bile (bu yarışta) yine geçilirler.

¹³ Bu dizedeki *tıldağ* kelimesinin okunuşunu ve dörtlüğün gerçek anlamını Hikmet İlaydın'a borçluyuz : Hikmet İlaydın, “Divan’la ilgili bazı gözlemler ve düşünceler”, *Türk Dili*, sayı : 253 (1 Ekim 1962), ss. 96-103.

Feleğin âdeti böyledir işte!
Bundan başkası da bahanedir (zaten).¹³
(Felek bir kez) niyetlenip ok atarsa
dağların başı (bile) kertilir!

Beyler atlarını yordular;
kaygı ve keder onları zayıflattı.
Bet ve benizleri (öyle) sarardı (ki)
(yüzlerine) safran sürülmüş (sanırsınız).

Erlere hep birlikte kurtlar gibi uluyorlar;
yakalarını yırtıyor ve çığlık atıyorlar.
Islık çalar gibi tiz sesler çıkarıyor ve feryat ediyorlar.
Ağlamaktan gözleri (yaşlarla) örtülüyor.

Gönlüm (acı ve kederden) için için yandı;
(Bu acı) kapanmış yarayı (yeniden) deşti.
(Gönlüm) geçmiş zamanları aradı;
Geceler ve günler geçtikçe (de o zamanlar) aranıyor.

Devir iyice kötüledi;
(buna karşılık) sefil ve kötüler güçlenip kuvvetlendi.
Edep ve erdem de (iyice) azaldı;
(çünkü) dünyanın beyi yok oldu!

Bilgili ve akıllı (olanlar) kötüleşti;
dünya onları ezip çiğnedi ve hırpaladı.
(Sanki) edep ve erdemin etleri çürüdü ve bozuldu;
(bu etler vücuttan sarkıyor ve) yerlere deşip sürükleniyor.”

Görüldüğü gibi, bu ağıt hece ölçüsünün 2+2+3 duraklı 7'li türü ile düzenlenmiştir. Sadece bir dizede, dördüncü dördlüğün ilk dizesinde ölçü 4+3'tür : *Öğreyüki/mundağ ok.*

Uyak düzenine gelince, her dördlüğün ilk üç dizesi kendi aralarında, son dizesi ise öbür dördlüklerin son dizeleri ile uyaklıdır. Uyaklar genellikle Türk halk şiirine özgü yarım uyak türündendir. Ancak bu yarım uyak, Türkçenin yapısı gereği, kelimelere eklenen aynı eklerle (redif) zenginleşmekte ve dize sonlarında tam bir uyum sağlanmaktadır : *öl-di mü/kal-di mu/al-di mu, ar-gur-up/tor-gur-up/sargar-up, bör-leyü/or-la-yu/yur-la-yu vb.* gibi. Ses benzerliği, çoğu kez, birden fazla ünsüze dayanmaktadır : *taw-ra-t-ur/kewre-t-ür/sewri-t-ür, ört-e-di/kart-a-di/ir-te-di, yunçı-di/tınçı-di vb.* gibi.

Eski Türk şiirinin özelliklerinden olan baş uyağa bu ağıtta rastlanmıyor. Ancak, 6. dördlüğün son iki dizesinde baş uyak vardır :

*Sıkırp üni yurlayü
Sığtap közi örtülür*

İkinci dörtlüğün ilk iki dizesinde de baş uyak olduğu söylenebilir :

*Ödlek yarağ küzetti
Oğrı tuzak uzattı*

Manzumenin âhengine katkıda bulunan ritmik öğelerden biri de dize içi ses tekrarlarıdır : *Ödlek öçin* aldı mu, *Oğrı tuzak uzattı*, *Emdi yürek yırtılır*, *Kaçsâ kalı kurtulur*, *Yalngük küçin kewretür*, *Atsâ ajun uğrap ok*, *Mengzi yüzi sargarup*, *Yırtıp yaka orlayu*, *Bütmiş başığ kartadı*, *Yunçığ yawuz towradı*, *Bilge böğü yunçıdı*, *Ajun anı yançıdı*, *Erdem eti tınçıdı* vb. gibi.

Ölümüne bu ağıtın düzenlendiği Alp Er Tonga'nın gerçek kişiliği çözümlenmemiş ve kolay kolay çözümlenemeyecek olan sorunlardan biridir. Kâşgarlı Mahmud'a göre Alp Er Tonga İran destanı *Şehnâme*'de Turan hükümdarı olarak zikredilen *Efrâsiyâb*'tır. Brockelmann bundan haklı olarak şüphe etmiştir. Fuad Köprülü, Alp Er Tonga'nın Orhon yazıtlarında adı geçen Tonga Tigin olabileceğini ileri sürmüştür ise de tarihî kaynaklara başka bir Tonga Tigin ile bir ve aynı olabileceği ihtimalini daha kuvvetli bulmuştur.

Köprülü yazıtlarda adı geçen Tonga Tigin'in cenaze töreninin 730 yılında yapıldığını ileri sürmüştür.¹⁴ Oysa bu cenaze töreni Beşbalık seferinden (714) sonra yapılmış olmalıdır. Çünkü Tonga Tigin "yoğ"u yapıldığı sırada Kül Tigin 31, Bilge Kağan ise 32 yaşında idiler.¹⁵ Kül Tigin 684'te, Bilge Kağan da 683'te doğmuş olduklarına göre yazıtlarda sözü edilen Tonga Tigin "yoğ"u 715 yılında yapılmış demektir. Buna göre Tonga Tigin'in bir yıl önce, yani 714'te öldüğü anlaşılıyor. Bu tarih, Kapgan Kağan'ın oğlu Tonga Tigin'in Beşbalık (*Pei-t'ing*) surları önünde pusuya düşürülüp öldürüldüğü tarih ile, yani 714 yılı ile uyuşmaktadır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Tonga Tigin'in Çinlilerce pusuya düşürülüp öldürülmesi Türk ordusunu yasa gark etmiş, askerler acı çığlıklar ve feryatlar kopararak ağlaşmışlar ve sonra derhal geri çekilmişler.¹⁶ Askerlerce çok sevildiği anlaşılan Tonga Tigin'in bu beklenmedik kaybı karşısında bir ağıt oluşması son derece doğaldır. Bu olayın meydana geldiği tarihle Kâşgarlı'nın yaşadığı dönem arasında üç yüz elli yıllık bir süre vardır. Bu süre gerçek bir olayın ve kahramanın efsaneleşmesi için yeterince uzundur. Bu nedenle, Alp Er Tonga'yı çok daha eski zamanlarda yaşamış bir Türk hakani veya Köprülü gibi "tarihe girmemiş başka bir Tonga Tigin" saymağa gerek olmadığı

¹⁴ F. Köprülü, a.g.e., s. 72.

¹⁵ Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, No. 69, Bloomington 1968, s. 236-237.

¹⁶ Liu Mau-Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, I, Wiesbaden 1958, s. 275.

kanısındaım. Divan'daki ağıt parçalarında adı geçen Alp Er Tonga, büyük bir ihtimalle, 713'te Beşbalık seferine çıkan Kapgan Kağan'ın 714 yılında şehir surları önünde pusuya düşürülerek öldürülen ve ölümü Türkleri büyük bir acıya ve yasa gark eden oğlu Tonga Tigin'den başkası değildir.¹⁷

Bilinmeyen bir Kahramana Ağıt

Divan'da, Alp Er Tonga ağıtına ait parçalardan başka, bilinmeyen bir kahramanın ölümü üzerine söylenmiş bir ağıta ait üç dörtlük bulunmaktadır. Bu dörtlükler şöyledir :

*Erdi aşın taturgan
Yawlak yağış kaçurgan
Oğrak süsin kaytargan
Bastı ölüm ahtarı* (I, 515)

*Yağı ötm öçürgen
Toyдын anı köçürgen
İşler üzüp keçürgen
Teğdi okı öldürü* (I, 522)

*Turgan uluğ işlaka
Tirgi urup aşlaka
Tumluğ kadir kışlaka
Kodtı eriğ umduru* (II, 53)

“(O, konuklarına) yemeğini tattıran,
kötü düşmanı kaçtıran
(ve) Oğrak ordusunu geri püskürten (bir yiğit) idi.
Ölüm (onu yere) yıkarak bastırdı.

(O,) düşman ateşini söndüren,
(düşmanları) karargâhlarından (çıkartıp) göç ettiren
(ve çetin) işlerin üstesinden gelen (bir yiğit) idi.
(Feleğin) oku (ona) isabet etti (ve) öldürdü.

(O,) büyük işler yapan,
soğuk (ve) şiddetli kışlarda (bile)
ziyafet sofraları kurup (konuklarını) doyuran bir yiğit) idi.
(Ölümü ile,) insanları (cömertliğini) umar (ve bekler) bıraktı.”

Bu ağıt da, görüldüğü gibi, hece ölçüsünün 2+2+3 (veya 4+3) duraklı 7'li kalıbı ile düzenlenmiştir. Uyak düzeni de *aaab/cccb/dddb* şeklindedir. Uyaklar genellikle rediflidir : *öç-ür-gen/köç-ür-gen/keç-ür-gen, ış-la-ka/aş-*

la-ka/kış-la-ka. Ne var ki birinci dörtlüğün ilk üç dizesinde uyak daha çok redif ile sağlanmıştı. Birinci dize ile üçüncü dize uyaklı sayılabilirse de (*tat-ur-gan/kayt-ar-gan*), üçüncü dize bunlarla uyaklı değildir (*kaç-ur-gan*). Fakat bu dörtlüğün MK II, s. 74'teki biraz değişik türü uyak bakımından kusursuzdur :

*Erdi aşın taturgan
Yawlak yağış katargan
Boynın tutup kadirgan
Bastı ölüm aftaru*

“(O, konuklarına) yemeğini tattıran,
kötü düşmanı geri püskürten
(ve onun) boynunu tutup büken (bir yiğit) idi.
Ölüm (onu yere) yıkarak bastırdı (ve yendi).”

Manzumenin dörtlüklerini bağlayan uyak da çok zayıf, hattâ kusurludur :... *ahtarü*/... *öldürü*/... *umduru*. İlk kelime diğer ikisi ile uyaklı sayılsa bile *öldürü* (*öl-dür-ü*) ile *umduru* (*um-dur-u*) uyak oluşturamaz.

Uyak bakımından pek kuvvetli olmayan bu manzumenin üçüncü dörtlüğünün ilk üç dizesinde baş uyak vardır denilebilir : *Turgan.../Tirgi.../Tumluğ... Ayrıca, yawlak yağış, kadir kışlaka* gibi kelime koşmalarındaki alliterasyonlar da dikkati çekiyor.

Uygur Yazmasındaki Ağıt

Turfan'da bulunmuş ve Uygur harfleri ile yazılmış bir şiir dergisinde ölenin ağzından söylenmiş bir ağıt da vardır. Önce W. Bang ve G.R. Rachmati tarafından,¹⁸ daha sonra da Rahmeti Arat tarafından yayımlanan¹⁹ bu ağıt, dili ve edası bakımından diğer Uygurca manzumelere nazaran daha yeni olup Arat'a göre “İslâm muhitinde yazılmış eserler”dendir. 13. yüzyıla ait olabilecek bu ağıt şöyledir :

*Aklar bulut örlep kükirep
Alkuka mu kar yağurur
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdır*

*Karalar bulut örlep kükirep
Kar mu yamgur ol yağurur
Karı yaşlığ ol anam
Kayguda mu yaşın akıdır*

¹⁸ W. Bang und G.R. Rachmati, “Lieder aus Turfan”, *Asia Major*, c. IX, fas. 2 (= Otto Frank Festschrift), 1933, ss. 129-140.

¹⁹ R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 248.

Yazkı bulut yaşlap kükürep
 Yamgurlar mu ol yağıdır
 Yaşı kiçiğ alganlarım
 Yaşların mu akıdır

Küzki bulut kükürep örlep
 Köp mü yamgur ol yağıdır
 Köngül taşım iki kiçiğ
 Köz yaşların mu ol akıdır

Bu ağıtın altı dizesi 8 heceli, beş dizesi 9 heceli, üç dizesi 7 heceli, bir dizesi de 10 hecelidir. Manzumede 8 heceli dizelerin çoğunlukta olmasına bakılarak bu ağıtın aslında hece ölçüsünün 8'li kalıbı ile düzendiği, fakat zamanla dize sayılarında azalma ve çoğalma olduğu düşünülebilir. Birinci, üçüncü ve dördüncü dördlüklerin ilk dizelerindeki *kükirep/kükürep* kelimesi, aslına uygun olarak *kükrep* okunursa bu dizeler de 8 heceli olur. Manzumenin öbür dizeleri de (5. dize hariç) ufak düzeltmelerle 4+4 duraklı 8 heceli dizeler haline sokulabilir :

Aklar bulut örlep kükrep
 Alkuka mu kar yağurur
 Ak bir saçlığ karı anam
 Açıyu mu yaş akıtur

Karalar bulut örlep kükrep (5+4 = 9)
 Kar mu yağmur ol yağurur
 Karı yaşlığ ol [bir] anam
 Kayguda mu yaş akıtur

Yazkı bulut yaşnap kükrep
 Yağmurlar mu ol yağıtur
 Yaşı kiçiğ alganlarım
 Yaşların mu [ol] akıtur

Küzki bulut örlep kükrep
 Köp mü yağmur ol yağıtur
 Köngül taşım iki kiçiğ
 Köz yaşların mu akıtur

İkinci dördlüğün birinci dizesindeki *bulut* kelimesi *bult* okunursa (krş. Kazakça *bult* "bulut") bu dizedeki hece sayısı da 8'e iner.

Bu ağıt bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

"Ak bulutlar yükselip gürleyerek
 Her tarafa kar mı yağdırıyor?
 (Yoksa) ak saçlı (o) yaşlı anam
 kederinden göz yaşı mı döküyor?"

Kara bulutlar yükselip gürleyerek
kar mı, yağmur mu yağıyor?
(Yoksa) o ihtiyar, yaşlı anam
kederden mi göz yaşı döküyor?

Bahar bulutları şimşek çakıp gürleyerek
yağmurlar mı yağıyor?
(Yoksa) yaşı küçük aldıklarım
(göz) yaşlarımı mı döküyor?

Güz bulutları gürleyip yükselerek
çok yağmur mu yağıyor?
(Yoksa) gönlümün (kıymetli) taşları, (o) iki küçük,
göz yaşlarını mı döküyor?"

Bu ağıtta, Maniheist ve Budist Uygur şiirinde olduğu gibi, baş uyak da bulunmaktadır. Dörtlüklerin uyak düzeni şema halinde şöylece gösterilebilir :

A.....	kükirep	a
A.....	yağurur	b
A.....	anam	c
A.....	akıdur	b
Ka.....	kükirep	a
Ka.....	yağurur	b
Ka.....	anam	c
Ka.....	akıdur	b
Ya.....	kükürep	a
Ya.....	yağıdur	b
Ya.....	alğanlarım	c
Ya.....	akıdur	b
Kü.....	kükürep	a
Kö.....	yağıdur	b
Kö.....	kiçiğ	d
Kö.....	akıdur	b

Son derece âhenkli olan bu manzumede son uyaklar, görüldüğü gibi, kurallı gerçek uyaktan ziyade, tekrara, yani redife dayanmaktadır. Dörtlüklerin ilk dizeleri de (son dörtlük hariç) *örlep kükrep* kelimeleri ile sona ermekte, bundan önceki ibareler de birbirine koşut bulunmaktadır : *Aklar bulut.../ Karalar bulut.../ Yazkı bulut.../ Küzki bulut...* Ayrıca, birinci ve ikinci dörtlüklerin ikinci dizeleri *yağurur* kelimesi ile, üçüncü ve dördüncü dörtlüğün ikinci dizeleri de *yağıdur* kelimesi ile sona ermektedir. Son olarak, ilk üç dörtlüğün üçüncü dizelerinin de uyaklı sayılabileceğini (...*anam/*

...anam/... alganlarım) ilâve edelim. İşte, bütün bu tekrarlar ve ritmik ögeler manzumeyi ses ve âhenk bakımından zenginleştirmektedir.

Ölen bir beyin ağzından düzenlenmiş bu ağıtta, beyin yas tutan annesi ile küçük yaşta evlendiği eşlerinin ve iki küçük çocuğunun onun arkasından döktükleri göz yaşlarının bahar ve güz mevsiminde yağan şiddetli yağmurlara ve kara benzetildiğini görüyoruz. Bu, bütün dünya halklarının edebiyatında görülen evrensel bir benzetmedir.

İlk iki dörtlükteki *aklar bulut* ve *karalar bulut* tamlamaları Türkçenin sentaksına aykırı, şaşırtıcı ibarelerdir. Buna benzer ibarelere bir de Oğuz Kağan destanında rastlıyoruz : *Bunda kilgenler kik köp köp/Bunda uçkanlar kuş köp köp irdi* "Buraya gelen geyikler pek çok, burada uçan kuşlar pek çok idi."²⁰

II. Aydın Zümre Şiiri

Karahanlılar döneminde okumuş aydın zümre şairleri tarafından meydana getirilen şiire "aydın zümre şiiri" adı verilebilir. Bu şiir, halk şiirinden farklı olarak, az veya çok İslâm etkisi altında oluşmuş ve gelişmiş bir şiirdir. Karahanlı dönemi aydın şiiri ürünleri şunlardır: 1. *Dîvânü lûgâti't-türk'*teki aruz ölçüsü ile yazılmış manzum parçalar, 2. Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig'i* ve kasideleri, 3. Edîb Ahmed Yûkneki'nin *'Atebetü'l-Hakâ-yık* adlı küçük eseri.

*Dîvânü lûgâti't-türk'*teki Manzum Parçalar

Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğündeki manzum parçalar arasında aruzla yazılmış manzumelerden alınmış dörtlükler ve beyitler vardır.²¹ Bunlar, konularına göre, şöyle tasnif edilebilir : 1. Savaş ve kahramanlık şiirleri, 2. av ve avcılıkla ilgili parçalar, 3. aşk şiirleri, 4. doğa tasvirleri, övgüler, 6. dinî-ahlâkî öğütler.

1. Savaş ve Kahramanlık Şiirleri

Divan'da aruzla yazılmış savaş ve kahramanlık şiirleri içinde en uzununu Katun Sini (Hatun Mezarı) halkı ile Tangut'lar arasında yapılan bir savaşı hikâye ve tasvir eden manzumedir. Divan'da bu manzumeye ait 11 dörtlük bulunmaktadır. "Katun Sini" veya "Tangut'larla Savaş" manzumesi hece ölçüsünün 4+4 duraklı 8'li kalıbına da uymakla birlikte, ilk kez Sovyet Türkologu Stebleva'nın fark edip belirtmiş olduğu gibi,²² aruz ölçüsünün *mesfâilün mesfâilün* kalıbı ile yazılmıştır. Bu manzumeye ait 11 dörtlük şunlardır :

²⁰ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 1936, s. 35, not : 20.

²¹ Divan'da aruz ölçüsü ile yazılmış parçalar bulunduğunu ilk kez Sovyet Türkologu Stebleva ileri sürmüştür : *Razvitiye tyurkskih poetičeskih form v XI veka*, Moskva 1971, ss. 21-56.

²² A. g. e., ss. 23-53.

Katun Sini çoğladı
Tangut beğin yağladı
Kamı akıp yağladı
Boyun sūwin kızıl sağdı (III, 325)

Beğim özin oğurladı
Yarağ bilip uğurladı
Uluğ Tengri ağırladı
Anım kut kıw tozi toğdı (I, 300)

Tangut süsin üşikledi
Kişi işin elükledi
Erin atın bekleledi
Bulun bölup başı tığdı (I, 307)

Tangut hāni yupıladı
Ölüm birle töpüledi
Kadaşları tapaladı
Ölüm körüp yüzi ağdı (III, 327)

Yağı beğdin udıkladı
Körüp süni adıkladı
Ölüm anı konukladı
Ağız içre ağu sağdı (III, 339)

Eren alpı okıştılar
Kıngır közin bakıştılar
Kamuğ tulmun tokıştılar
Kılıç kınka küçün sığdı (I, 397)

Telil başlar yuwıldı-mat
Yağı andın yawaldı-mat
Küçi anıng kewildi-met
Kılıç kınka küçün sığdı (I, 397)

Özin öğnüp öriledi
Yırak yiriğ karıladı
Atığ kemşip orıladı
Uwıt bölup töpü ağdı (I, 309)

Anı yetip süngüledi
Başın yandru yangıladı
Eren bāyup mengiledi
Anıng alpın kıra boğdı (III, 406)

Eren idıp söke turdı
Başı boynın söke turdı
Ufut bölup büke turdı
Udu kamma tepen tığdı (III, 230)

*Ewin barkın satıġsādı
Yuluġ birip barıġsādı
Tiriġ ersē turuġsādı
Angar sākinç küni tuġdı* (III, 333)

“Katun Sini (halkı) savaş nâraları attı (ve)
Tangut beyi (ve halkı) ile savaştı.
(Bu yüzden onların) kanı (sular gibi) çağlayarak aktı;
(âdeta) boyunlarından kızıl su sağıldı.

Beyim kendisini (düşman askerinden) gizledi, (pusuya yattı ve)
(bunu) fırsat bilip uygun vakit kolladı.
Ulu Tanrı (ona yardım etti ve zaferle) ödüllendirdi;
böylece (onun) devlet ve bahtının tozu (göklere) yükseldi.

(Düşman) Tangut askerlerine (geceleyin) soġukta baskın yaptı.
(Pusuda olan Tangut beyi zaferden sonra) onların bu işi ile alay
etti (ve)

onların adamlarını ve atlarını (bize) armaġan olarak verdi.
(Katun Sini beyi) tutsak oldu, (kaygı ve kederden) başını eğdi.

Tangut hanı (Katun Sini beyine) hile yaptı (ve)
(onu) ölüm ile tepeledi.
Kardeřleri (yenilen düşmanı) ayıpladılar.
(Katun Sini beyinin kaçınılmaz) ölümü görünce yüzü sarardı.

(Düşman), beylerine güvenerek, uykuya daldı;
(fakat) orduyu (birdenbire) karşısında görünce şaşaladı.
(Sonunda, böylece) ölüm onu misafir etti (ve)
ağzının içine zehir sağdı.

Erler (ve) yiġitler (savaş nâraları atarak) birbirlerine seslendiler (ve)
kızgın gözlerle bakıştılar.
(Üzerlerindeki) bütün silâhlarla savaştılar, (öyle ki)
kılıçları (pıhtılaşmış kan yüzünden) kınlarına güçlkle sıġdı!

(Savaşta) çok başlar yuvarlandı;
bu yüzden düşman yavaşladı,
gücü kuvveti azaldı.
Kılıçlar (üstlerindeki kan pıhtıları yüzünden) kınlarına güçlkle
sıġdı!

(Düşman) kendini övüp göklere çıkarmıştı.
Uzak diyarları arşınlayarak (buraya geldi);
atını (mahmuzlayıp) üstümüze saldırdı ve nâralar attı.
(Fakat, sonunda) mahcup oldu ve tepeyi aşıp gitti.

(Yiğitler) onlara yetişip mızrakladılar (ve)
yaralarını yeniden açtılar.

Erler (düşman yurdunu yağmalayıp) zengin ve mutlu oldular (ve)
onların yiğitlerini yenip boğdular.

(Yenilen düşman) adamlarını gönderdi, (önümde) diz çöktüler;
(onlar yaptığı iş yüzünden liderlerine) sövüp sayarak başına ve
boynuna vurup duruyorlardı.

Düşman) utançtan ezilip büzüldü (ve)

'Artık (beni) dövmeyin!' diyerek başını eğdi.

(Düşman) evini barkını satıp savmak istedi;
kurtulmalık verip (bu diyardan) gitmek (ve böylece)
sağ kalıp yaşamak istedi.

(Fakat) onun için (artık) kaygı ve keder güneşi doğdu."

Dörtlüklerle yazılmış olan bu manzumenin uyak düzeni *aaab/cccb/ddd* . . . şeklindedir. Uyaklar, görüldüğü gibi, halk şiirine özgü "yarım uyak" türündendir. Ancak, yarım uyaklar ek rediflerle zenginleşmiş ve dize sonlarında tam ve mükemmel bir âhenk sağlanmıştır. Bazı dörtlüklerde yer yer baş uyak da bulunmaktadır : İlk dörtlüğün birinci ve üçüncü dizeleri, dördüncü dörtlüğün ikinci ve son dizeleri, altıncı dörtlüğün son üç dizesi, dokuzuncu dörtlüğün son iki dizesi vb. Ayrıca, dize içi ses tekrarları da manzumenin âhengine katkıda bulunmaktadır :

Bulun bolup başı tığdı
Kingır közin bakiştılar
Kılıç kımka küçün sığdı
Yırak yiriğ karıladı
Tiriğ ersē turuğsādı
Kamuğ tulmun tokıştılar vb. gibi.

Manzume, âhenk bakımından olduğu kadar, mecazlar ve benzetmeler bakımından da zengin sayılabilir : *Boyun sūwın kızıl sağdı* (Boyunlarından kızıl su sağıldı), *Anın kut kiw tozi toğdı* (Böylece devlet ve bahtının tozu yükseldi), *Ölüm anı konukladı/Ağız içre ağu sağdı* (Ölüm onu misafir etti ve ağzının içine zehir sağdı), *Angar sākınç küni tuğdı* (Onun kaygı ve keder güneşi doğdu) vb.

Divan'daki diğer bütün manzum parçaların şairleri gibi bu manzumenin şairini de bilmiyoruz. Ancak, onun Kâşgarlı Mahmud'un çağdaşı veya ondan az önce, 11. yüzyılın ilk yarısında yaşamış bir Karahanlı şairi olduğunu kesinlikle ileri sürebiliriz. İkinci dörtlükte geçen *uluğ tengri* ibaresi de bu manzumenin Müslüman bir şair tarafından yazıldığının kanıtıdır.

Bu manzumede hikâye ve tasvir edilen Katun Sini-Tangut savaşının tarihini kesin olarak tespit etmek güç ise de bu konuda bir tahminde bulu-

nabiliriz. Kâşgarlı Mahmud Katun Sini şehrinin Tangut'larla Çin arasında olduğunu kaydediyor. Haritasında da Katun Sini'ni Uygur şehirleri ile *Mâsin* (Maçın, Yukarı Çin) arasında göstermiştir. Burası büyük bir ihtimalle Kan-su eyaletidir. Tangut'lar 10. yüzyıl sonlarına doğru topraklarını genişletmeye başlamışlar ve 1028'de Kan-su'yu işgal etmişlerdir. Buna göre, bu manzumeye konu olan savaşın 11. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

Bir Zafer Şiiri

Divan'da aynı ölçü ve aynı uyakla düzenlenmiş üç dörtlük daha vardır. Ancak bu dörtlüklerde savaş ve kazanılan zafer birinci kişi ağzından hikâye ediliyor. Bu bakımdan ben bu üç dörtlüğün başka bir manzumeden alınmış olduğu kanısındayım:²³

*Ağa böktir üze yordım
Yırak bakıp kara kördüm
Anı bilip takı turdım
Tükel yağı tozu toğdı* (I, 455)

*Kodı kıkırıp uğuş tirdim
Yağı karu kiriş kurdum
Tokuş içre uruş birdim
Eren körüp başı tığdı* (II, 83)

*Apang kolsam udu barıp
Tutar erdim süsin tarıp
Bulun kılıp başı yarıp
Yuluğ barça manga yığdı* (I, 399)

“(Dağa) tırmanıp sert yamaç üzerine çıktım.

Uzaklara bakıp bir karaltı gördüm.

Onu tanıdım ve (bir süre) durdum :

(Birden) düşmanın bütün tozu (dumanı) havaya yükseldi.

(Sonra) aşağıya (doğru) bağırıp kabileyi topladım.

Düşmana doğru yay kurdum.

(Düşmanla) savaştım ve vuruştum.

(Düşman) erler(imin yiğitliğini) görünce başını eğdi (ve kaçtı).

Eğer isteseydim, (düşmanın) ardı sıra gider,

ordusunu dağıtır, (onu) yakalayıp

tutsak eder (ve) kafasını yarardım.

(Ancak) bana kurtulmalık (olarak pek çok mal getirip) hepsini
(önüme) yığdı.”

²³ R. Dankoff bu dörtlüklerin de bundan önceki Katun Sini-Tangut savaşı manzumesine ait olduğunu söylüyor (bk. a. g. e., ss. 163-164).

Bu manzumenin ayak düzeni de, bundan önceki manzumeninki gibi, *aaab/cccb/dddb* şeklindedir. Uyaklar genellikle yarım ayak türünden olmakla birlikte son dörtlüğün ilk üç dizesi ile ikinci ve üçüncü dörtlüklerin son dizeleri tam uyaklıdır : ...*bar-ıp*/... *tar-ıp*/... *yār-ıp* (*barıp* ve *tarıp* kelimeleri de ölçü gereği *bārıp*, *tārıp* okunacaktır), ... *tığ-dı*/... *yığ-dı*. Manzumede dize içi ses tekrarlarından da yararlanıldığı görülüyor : *Yırak bakıp kara kördim, Tükel yağdı tozu toğdı, kodı kırıp...*, *Yağı karu kiris kurdum* vb. gibi.

Savaşla ilgili beyitler

Divan'da aruz ölçüsü ile yazılmış bazı beyitler de vardır. Bunlardan ikisi aynı manzumeden alınmış olmalıdır:

Utru turup yağdı angar kış okı çığılwar
Aydın asiğ kılgu emes sen takı [bar] yalwar (I, 494)

Öngdün nelük yalwarming kaç kata birding tawar
Tulmuş bolup katınding [ok] kaning emdi yir suwar (I, 498)

“Karşıma dikildi (ve) ona ok torbasından (yağmur gibi) küçük oklar yağdı.

(Ona) dedim (ki) : ‘Sen (istediğin kadar) yalvar yakar, (sana artık hiçbir) faydası olmaz!’

Daha önce niçin yalvarmadın? (Şimdiye kadar bana) birkaç kez mal vermiştin;

(şimdi) silâhlanmış, (bana karşı) sertleşiyorsun. (Çabuk vergini öde, yoksa) kanın şimdi yeri sulayacak!

Bu beyitler aruzun *müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün fâilün* kalıbı ile yazılmıştır. Birinci beytin ilk dizesindeki *kış* “okluk” kelimesi bir tam ve bir yarım hece değerindedir. İkinci beytin ikinci dizesinde de *katınding* “sertleştin” kelimesinden sonra bir hece eksiktir. Bu eksiklik pekiştirme edatı *ok* ile giderilebilir.

Divan'daki şu beyit de üç *müstef'ilün* ölçüsü ile yazılmış bir manzumeden alınmış olmalıdır :

Yaşnat kılıç başını üye kakkıl yara
Biçlip anıng boynu takı kalkan tura (II, 356)

“Kılıcını (düşmanın) başı üzerinde şimşek gibi parıldat (ve öyle) vur (ki) (başını ikiye yarılın, boynunu biçilsin, kalkanını (ve) zırhını (iki parça olsun)!”

2. Av ve Avcılıkla ilgili parçalar

Divan'da aruzla yazılmış parçalar arasında kurt avı ile ilgili bir manzume veya böyle bir manzumeden alınmış üç dörtlük bulunmaktadır. İki *mefâilün* ölçüsü ile yazılmış bu manzume şöyledir :

*Kiçe turup yorır erdim
Kara kızıl böri kördüm
Katıg yānu kura kördüm
Kaya körüp baku ağdı* (III, 219)

*Udu barıp üküş iwdim
Telim yorıp küçi kewdim
Atım birle tegü awdım
Meni körüp yini ağdı* (I, 167)

*İtım tutup kodi çaldı
Aning tüsin kıra yuldı
Başın alıp kodi saldı
Boğuz alıp tükel boğdı* (II, 24)

“(Bir) gece, kalkmış yürüyordum;
(birden) kara (ve) kızıl (renkli) kurtlar gördüm.
Hemen sert yayımı kurdum;
(Kurtlar) başlarını çevirip (beni) görünce artlarına baka baka
yokuşu aştılar.

(Birin) ardına düşüp hızla kovaladım;
Uzun süre kovalayarak (onun) gücünü azalttım;
(Sonunda) atımla (ona) yetiştim ve (yolunu kestim).
Beni görünce (korkudan kurdun bütün) vücudu ürperdi.
Köpeğim (kurdu) yakaladı ve yere çaldı;
onun tüylerini kopara kopara yoldu (ve)
başını kaparak yere yatırdı;
(sonra da) boğazından yakalayıp (onu) boğdu, (öldürdü).”

Manzumenin uyak düzeni *aaab/cccb/dddb* şeklindedir. Uyaklar genel olarak yarım uyak türündedir. İlk dörtlüğün ikinci ve üçüncü dizelerindeki *kördüm* kelimeleri redif olup uyak bu kelimedenden önceki *böri* ve *kura* kelimeleri ile sağlanmıştır.

Birinci dörtlüğün son üç dizesinde baş uyak da bulunmaktadır : *Kara .../Katıg.../Kaya...* Üçüncü dörtlüğün ilk üç dizesinin ikinci *meḡâilün*'e isabet eden kısımları da baş uyaklı sayılabilir : *...kodi çaldı/... kıra yuldı/... kodi saldı.*

Av ve avcılıkla ilgili şu beyitler de üç *müstef'ilün* ölçüsü ile yazılmıştır :

*Çağrı alıp arkun münüp arkar yeter
Awwlar keyik taygan ıdıp tilkü tutar* (I, 421)

“(O yiğit eline) şahin alıp küheylân atına biner ve dağ keçilerine yetişir;

Yaban hayvanları avlar, tazı salıp tilki yakalar.”

*Tengde bile körsē meni ördek atar
Kalwa körüp kaşgalaktı suwka batar* (I, 528)

“(Bu) sularda benim ördek avına çıktığımı görünce
kaşkalaklar temrensiz okumu (bile) görür görmez suya dalar.”

İki ayrı manzumedden alınmış bu beyitlerde uyak düzeni *aa* şeklindedir. Birinci beytin uyağı yarım, ikincisinininki de tamdır. Her iki beyitte de dize içi ses tekrarları vardır: ... *taygan ıdıp tilkü tutar, Kalwa körüp kaşgalaktı...*

3. Aşk Şiirleri

Divan'da gerek şekil gerekse içerik bakımından birlik ve beraberlik gösteren sevgi konusunda yazılmış üç dörtlük vardır. *Müstef'ilün fa'lün* kalıbına göre düzenlenmiş bu dörtlükler şunlardır :

*Yelwin anıng közi
Yelkin anıng özi
Tölun ayın yüzi
Yardı mening yürek* (III, 33)

*Aydun angar sewük
Bizni tapa nelük
Keçting yazı kerığ
Kırlar ediz bedük* (I, 93-94)

*Aydı sening udu
Emgek telim idu
Yumşar katığ özi
Könglüm sanga yügrük* (I, 110)

“Onun gözleri büyüleyicidir, (âşıklarını onlarla avlar).
Kendisi (böylece gönlümün) konuğu (oldu).
Onun yüzü dolun ay gibidir;
(güzelliği ile) beni kalbimden vurdu ve yaraladı!

Ona dedim (ki) : (Ey) sevgili!
Bizim taraflara nasıl (gelebildin)?
Geniş ovaları nasıl geçebildin?
Yüksek (ve) büyük tepeleri nasıl (aşabildin)?

(Sevgilimin hayali bana) dedi (ki) : Senin ardın sıra
(gelebilmek için) çok zahmet çektim.
Sarp ve yalçın dağlar, dereler yumuşadılar (ve bana yol verdiler);
(çünkü) kalbim sana (erişmek için) yürük (olmuştu,
çırpınıyordu!”

Birinci dörtlükte sevgilisini tasvir eden şair, onun büyüleyici gözleri ve dolun ay gibi parlak ve güzel yüzü ile kendisini nasıl âşık ettiğini ifade

ediyor. Diğer iki dörtlükte ise ayrı olduğu sevgilisinin hayali ile söyleşiyor. “Dedim-dedi” tarzındaki söyleşme türünün Türkçe en eski örneği olan bu güzel şiirde *tecâhül-i ârif* sanatı yapılmıştır : Şair, sevgilisinin hayalinin onu düşünmekle gözleri önüne geleceğini bildiği halde bilmezlikten geliyor. Üçüncü dörtlükte de *hüsn-i ta’lil* sanatı vardır : Sevgilisinin hayalinin kendisine çabucak ulaşmasını şair sevgilisinin ona olan aşkının şiddeti ile açıklıyor; bu aşk yüzünden sarp dağlar, dereler yumuşamış ve sevgilinin hayaline yol vermişlerdir.

Divan’da *fâilâtün fâilün* ölçüsü ile yazılmış altı beyitten oluşan bir manzume veya manzume parçası da şudur :

Kim ayıp iştür kulak
Ay ewi artuç butak (I, 377)

Atgalır oknı azak
Teğmedi bu saw uşak (II, 20)

Uğrağım kendü yırak
Bulnadı meni karak (III, 29)

Akturur közüm yulak
Tuşlanur ördek yuğak (I, 222)

İkledi mening adak
Körmedip oğrı tuzak (I, 280)

İğledim andın uzak
Emlegil emdi tuzak (I, 380)

“Ay hâlesinin ardıç ağacı (üzerinde olduğunu)
kim söylemiş (ve bunu hangi) kulak işitmiştir? ²⁴

(O oynak kadın) nereden ve kimden geldiği belli olmayan (bir)
okla (beni) vurmak niyetinde imiş.

Bu dedikodu (henüz bana) erişmedi.

Hedefim, amacım aslında (çok) uzak;

(fakat, sevgilimin) gözleri beni tutsak etti, (yolumdan alıkoydu).

Gözlerim pınar gibi yaş akıtıyor;

(öyle ki orada) ördekler ve su kuşları toplanıyor!

(Ey sevgili! Benim için kurduğun) gizli tuzağı görmeyerek
ayaklarım (onun üzerine) bastı.

Bu yüzden uzun sürecek bir hastalığa tutuldum :

(Ey) sevgili! (derdime) derman ol, beni tedavi et şimdi!”

²⁴ Bu beytin açıklanması için bk. Hikmet İlaydın, “Divan’la ilgili bazı gözlemler ve düşünceler”, *Türk Dili*, sayı: 253, ss.100-101.

Bu şiirin uyak düzeni, görüldüğü gibi, *aa/aa/aa/aa/aa/aa*'dır, yani aynı uyak manzume boyunca devam etmektedir. Dikkati çeken önemli bir nokta da bu uyağın "yarım" değil, "tam uyak" olmasıdır. Burada İslâmî (Arap-Fars) uyak anlayışının belki de ilk kez uygulandığını görüyoruz.

Ancak, bu şiirdeki İslâm etkisi ölçü ve uyak kadar, hattâ bunlardan daha çok içerikte, yani "muhteva"da kendini gösteriyor.

Birinci beyitte sevgili, boyunun uzunluğundan ötürü, ardıc dalına veya ağacına, sevgilinin yüzü de aya benzetilmiş ve ayın mekânının ardıc dalının üstünde olduğu söylenerek sevgili âdeta bir bilmece şekline sokulmuştur.

İkinci beyitte sevgilinin bakışları oka benzetilmiştir. Şair bu oklarla vurulmağa can attığını, ama bu "lûtf"a nail olamadığını, sevgilisinin ok atmağa niyetlendiği haberinin dahi kendisine henüz ulaşmadığını söyleyerek özlü bir biçimde ifade ediyor.

Üçüncü beyitte "vuslat" erişilemeyecek kadar uzak bir menzil veya hedefe benzetiliyor. Şair hedefe ulaşamamasının sebebi olarak da sevgilinin gözlerinin kendisini tutsak edip yoldan alıkoymasını gösteriyor.

Dördüncü beyitte abartma yapılıyor : Şairin göz yaşları pınar veya çeşmeden akan ve ördeklerin yüzebileceği kadar büyük gölcük oluşturan sulara benzetiliyor.

Beşinci beyitte sevgili tuzak kuran avcı, âşık şair de bu tuzaka basıp yakalanan "av"dır.

Altıncı beyitte de şair "hasta"ya, sevgili de onu tedavi edecek hekime benzetilmiştir. Bu beyitte geçen *tuzak* "sevgili, mâşuka" kelimesi "güzellik" anlamına da gelen *tuz* kökünden gelir. Türkçe *tuz* kelimesi bu anlamını Arapça *milh* kelimesinin etkisi ile kazanmış olmalıdır.

Aşk Konusunda Beyitler

Divan'da aşk konusunda yazılmış türlü manzumelerden alınmış olduğu anlaşılan beyitler bulunmaktadır. Bunlar arasında gerek şekil gerekse içerik bakımından birlik ve beraberlik gösteren üç beyit şunlardır :

*Özüm mening budursın
Oti aning çoğlanur* (I, 513)

*Üdiğ oti tutunup
Öpke yürek kağrulur* (II, 144)

*Tün kün turup yığlayu
Yâşım mening sawrulur* (II, 232)

"Benim gönlüm (bir) bildircim (sanki);
Onun (aşkının) ateşi (ise) alevlenmiş, (onu yakmağa hazırlamıyor)!

Aşk ateşi (içerimde) tutuştuğundan
ciğer(im ve) yüreğ(im) kavruluyor!

Gece gündüz ağlayıp (duruyorum; bu nedenle)
göz yaşlarım (etrafa) savrulup (saçılıyor)!”

Müstef'ilün fâilün ölçüsü ile yazılmış bu parçanın uyak düzeni *ab/cb/db* şeklindedir. İkinci ve üçüncü dizelerde, uyak tam ise de birinci dizenin uyağı kusurludur.

Aşk konusundaki beyitler arasında şekil ve içerik bakımından birbirine uygun olan diğer iki beyit de şunlardır :

Üdiğ meni küçeyür tün kün turup yığlayu
Kördi közüm tawrakın yurtı kalıp ağlayu (III, 258)

Yelkin bolup bardukı könglüm angar bağlayu
Kaldım erinç kadguka işim udu yığlayu (III, 309)

Yukarıdaki beyitler aruzun *müstef'ilün fâilün müstef'ilün fâilün* kalıbı ile yazılmıştır. Uyak düzeni ise, görüldüğü gibi, *aa/aa*'dır. Bundan bütün manzumenin aynı uyakla düzenlenmiş olduğu sonucu çıkarılabilir. Beyitler bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

“Aşk bana zulmediyor; gece gündüz ağlayıp duruyorum;
(çünkü) gözlerim onun acele ile çekip gittiğini (ve) yurdunun
bomboş kaldığını gördü.

(Sevgilim) gönlümü kendisine bağlayarak, bir konuk gibi, çekip
gitti.

(O gittikten sonra) ben kaygı ve keder içinde kaldım; (beni bira-
kıp giden) eşimin ardından ağlıyorum.”

Aynı ölçü ile yazılmış, fakat değişik uyaklı bir beyit de şudur :

Kizlep tutar sewüglüğ adrış küni belgürer
Başlığ közüğ yapsama yaşı anıng sawrukur (II, 172)

“Sevgili (aşkıyı ne kadar) saklayıp gizlese (de bu sevgi) ayrılış
günü ortaya çıkar.

Yaralı gözleri kapatmağa kalkışma, (çünkü) onların yaşları
(etrafa) saçılır (ve aşkı açığa vurur).”

Şu beyit de aynı uyakla düzenlenmiş olmakla birlikte ölçüsü *müstef'ilün müstef'ilün fâilün*'dür :

Köngli köyüp kâni kurıp ağzı açıp katgurur
Sızgurgalır üdiğler essiz yüzi burkurur (II, 188)

“(Âşığın) kalbi yanık olur; kanı (da) kurumuş (ve çekilmiş gibidir;
buna rağmen halk içinde neşeli görünür), katılasıya güler.

Aşk ve seveda (onu) eritip bitirmek üzeredir; (solgun) yüzü, ne
yazık ki, buruşmuş ve kırışmıştır.”

Bu beyitte, uyak dışında, dize içi alliterasyondan da yararlandığı gö-
rülüyor :

Köngli köyüp kânı kurıp ağız açıp katgurar (k)
Sızguralr üdiğler essiz yüzi burkurar (s, z)

4. Doğa Tasvirleri

Divan'da aruzla yazılmış parçalar arasında doğa görünümelerini tasvir eden dördlükler ve beyitler de vardır. Şekil ve içerik bakımından bir bütün oluşturan beş beyit, varlıklı bir şahsın köşkünü ve çevresindeki çiftliği tasvir etmektedir. *Müstef'ilün müstef'ilün müstef'ilün* ölçüsü ile yazılmış bu manzume şöyledir :

Mende bulnur sewiñ otı kadgu atar
Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar (III, 374)
Korday kuğu anda uçup yumgın öter
Kuzgun yangan sayrap anın üni büter (III, 240)
Kölüm komı kopsā kalı tāmığ iter
Körsē anı bilge kişi sözke büter (III, 137)
Tamga suwı taşra çıkıp tāğığ öter
Artuçları teğre ünüp tizgin yeter (I, 424)
Bolsā kiming altun kümüş irle iter
Anda bolup tengrigerü tapgın öter (III, 251)

Bu manzumeyi bugünkü Türkçeye şöyle çevirebiliriz :

“Sevincin ilâcı bende bulunur; (bu ilâç) kaygıyı giderir.
 (Yaptırdığım) köşkü gören dost ona cennet adını verir.

Orada pelikanlar, kuğular uçuşup hepsi (de türlü seslerle) ötüşür.
 Kuzgunlar, alakargalar (öyle) ötüşürler (ki) sesleri kısılır.

Gölüm dalgalanınca (köşküme duvarına çarparak) onu (âdeta)
 iter.

Akıllı kişi onu görünce sözler(ime) inanır.

(Göle dökülen) ırmak suları (öyle coşkudur ki) taşarak dağlar
 (üstünden) aşar (ve)
 çevrelerindeki ardıç ağaçları (taşkınlık etmesinler diye âdeta
 onları) dizginler.

Kimin altın ve gümüşleri olursa (o kimse kendine bir) yurt edinir.
 Oraya yerleşir (ve) Tanrı'ya olan ibadet (borcunu) öder.”

Birinci beytin ilk dizesi ölçüye uymuyor : *Mende bulnur...* Diğer dizeleri ölçüye uygun olan bu manzumenin uyak düzeni *aa/aa/aa/aa/aa* şeklindedir, yani aynı uyak manzume boyunca devam etmektedir. Bu nedenle manzumede cinaslı uyaktan yararlanıldığı görülüyor.

Manzumenin ikinci ve üçüncü beyitlerinde baş uyak da bulunmaktadır : *Korday.../Kuzgun... , Kølüm.../Körse...* Ayrıca, dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

Kølüm komı kopsā kalı tamığ iter (k)
Tamga suwı taşra çıkıp tāğığ öter (t)
Artuçları teğre ünüp tizgin yeter (t)
Anda bolup tengrigerü tapgın öter (t)

Divan'da hece ölçüsü ile düzenlenmiş Bahar-Kış tartışması konusundaki manzumeden başka aruzla yazılmış bir Yaz-Kış tartışmasından alınmış olması gereken bir dördlük de bulunmaktadır. *Müstef'ilün müstef'ilün* ölçüsü ile yazılmış olan bu dördlüğün son dizesinde bir hece eksiktir. Bu dizeye bir *ol* kelimesi eklenirse ölçü düzelir :

Ol kar kamuğ kışın iner
Aşlık tarığ anın üner
Yawlak yağı mende tınar
Sen kelipen [ol] tepreşür (II, 204)

Kış, bahar veya yaz mevsimine diyor ki :

“O karlar (ve yağmurlar) hep kışın yağar;
 her türlü hububat ve yiyecek (bunlar sayesinde) biter.
 Kötü düşman (yalnız) benim zamanımda kıpırdamaz, (savaşmaz);
 (fakat) sen gelince kaynaşır ve harekete geçer.”

Dördlüğün uyak düzeni *aaab*'dir. Uyaklar, halk şiirinde olduğu gibi, yarım uyak türündendir : *in-er/ün-er/tın-ar*. Dördlükte dize içi ses tekrarından da yararlanılmıştır : *Ol kar kamuğ kışın iner, Yawlak yağı...* gibi.

Sabah yıldızı ile birlikte uyanıp doğayı seyreden bir adamın kuşların ilk cıvıltılarını dinlemesini tasvir eden şu beyit *mefâilün feûlün mefâilün feûlün* ölçüsü ile yazılmış bir manzumeden alınmış olmalıdır :

Yaruk yulduz tuğarda odnu kelip bakar men
Satulayu sayraşıp tatlığ ünün kuş öter (III, 194)

“Parlak (sabah) yıldızı doğunca uyanır (ve etrafı) seyrederim.
 Kuşlar (ağaç dallarında) tatlı seslerle ötüşüp cıvıldaşırlar.”

İkinci dize ölçü bakımından kusurludur : *Satulayu sayraşıp...* Beyitte alliterasyonlu kelime gruplarından yararlanıldığı görülüyor : *Yaruk yulduz... , Satulayu sayraşıp...*

Oğrak boyunun erkeklerini tasvir eden şu dördlük *müstef'ilün fa'lün* ölçüsü ile yazılmıştır :

Oğrak eri tığrak
Yîmi anıg oğlak

*Süti üze sağrak
Yiri takı ağlak* (I, 468)

“Oğrak (boyunun) adamları gürbüz ve atiktir.
(Başlıca) yiyecekleri (de) oğlaktır.
(Çadırlarındaki) süt (ve kıymız) kaplarının üzerinde (her zaman)
bir tas bulunur.

(Bununla birlikte) ülkeleri ıssız (ve çorak)tır.”

Dörtlüğün uyak düzeni, görüldüğü gibi, *aaaa* şeklindedir. Bu nedenle bu dörtlüğün daha uzun bir manzumenin ilk kıtası olduğu düşünülebilir.

Göçebe hayatı ile ilgili şu iki beyit de *fâilâtün fâilün* ölçüsü ile dir:

*Sedremiş ulgun koyak
Sermemiş süttten kayak* (III, 167)

*Bışrulur yakrı kıyak
Toşgurur yoğrı çanak* (III, 32)

“Konak darısının (taneleri) seyrelmiş;
Sütten (de) kaymak süzölmüş; (şimdi ikisini birlikte pişirip
yemeli)!”

İç yağı ve kaymak pişirilir;
(Bunlar) kabı ve kacağı doldurur.”

5. Övgü Şiirleri

Divan'da aruz ölçüsü ile yazılmış övgü manzumelerinden alınmış parçalar da vardır. Bunların içinde en çok dikkati çeken Terken Katun övgüsüne ait olan üç beyittir.

Terken Katun Övgüsü

Divan'da Terken Katun için yazılmış bir övgü şiirinden alınmış üç beyit bulunmaktadır. Bu üç beyitten anlaşıldığına göre övgü *müstef'ilün feülün müstef'ilün feül* ölçüsü ile yazılmıştır.²⁵ Terken Katun övgüsünün son kısmına ait olduğu anlaşılan bu beyitler şöyledir :

*Terken Katun kutinga tegür mendin koşuğ
Aygıl sizing tapuğçı ötnür yangı tapuğ* (I 376)

*Tutçı yağar bulıtı altun tamar arığ
Aksâ aning akını kandı mening kanığ* (I, 376)

*Urmış ajun busuğın kılmış anı bâlığ
Em sem angar tilenip sizde bulur yakığ* (I, 407)

²⁵ Stebleva, *Poetika drevnyurkskoy literaturı*, Moskva 1976, ss. 146-147.

“Terken Hatun hazretlerine benden (bir) kaside sun (ve)
de (ki) : ‘Hizmetkârınız (sizden) yeni hizmetler rica ediyor,
(Onun ihsan) bulutu durmadan (hediye)ler yağdırır; (ondan âdeta)
halis altın damlar.
Onun (ihsan) seli (bana doğru da) akarsa muradıma ermiş
(olacağı)m).
Felek pususunu kurmuş (ve) onu (yani gönlümü) yaralamıştır;
(gönlüm) ona (yani, derdine) derman arayıp durdu (ve) yakıyı
(ancak) sizde buldu.”

Görüldüğü gibi, birinci beytin ilk dizesi ölçüye uymuyor. Dizedeki *mendin* ve *tegür* kelimelerinin yerleri değiştirilirse ölçü düzelir :

Terken Katun kutinga mendin tegür koşuğ

Beyitlerin ve her halde bütün manzumenin uyak düzeni *aa/aa/aa...* tarzındadır. Beyitler nazım tekniği bakımından oldukça sağlamdır. İmaleler dışında üçüncü beyitteki *bâliğ* “yaralı” kelimesinin ilk hecesinde de zihaf vardır.

Manzumede, son uyaktan başka, dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

<i>Terken Katun kutinga mendin tegür koşuğ</i>	(t, k)
<i>Tutçı yağar bulıtı altun tamar arığ</i>	(t)
<i>Aksâ aning akını kandı mening kanığ</i>	(a, k)
<i>Urmış ajun busuğın...</i>	(u)

Hakkında övgü yazılan bu hanım sultan, büyük bir ihtimalle, Büyük Selçuklu sultanı Melikşah (1055 - 1092) ile evlenmiş olan Karahanlı prensesi Terken Hatun’dur.

Bir Yosma Övgüsü

Divan’da hafifmeşrep bir kadının güzelliğini ve işveli konuşmasını öven bir dördlük de vardır. Aruzun *fâilâtün fâilâtün fa’lün* kalıbı ile yazılmış olan²⁶ bu dördlük şöyledir :

Koygaşup yatsâ aning yüziinge
Alsıkar ögin aning söziinge
Ming kişi yulğı bolup öziinge
Birgeler özin aning köziinge (I, 243)

“(Bir kimse) onun koynuna girip yüz yüze yatsa onun (güzelliği ve) sözleri ile aklımı yitirir. Binlerce kişi ona (kendilerini) feda eder (ve) (güzel) gözleri için canlarını verir.”

²⁶ Stebleva, a. g. e., s. 150.

Dörtlüğün uyak düzeni *aaaa*'dır. Uyak aynı ekleri almış yüz, söz, öz ve *köz* kelimeleri ile oluşturulmuştur. Üç dizede bu kelimelerden önce *anınğ* kelimesinin tekrar edilmesi dörtlüğün âhengini artırmıştır. Aynı şey ikinci ve dördüncü dizelerde *anınğ*'dan önce gelen ve ikisi de *ö* ile başlayan aynı yapıdaki *öğün* "aklımı" ve *özin* "canını" kelimeleri için de söylenebilir.

6. Dinî-Ahlâkî Öğütler

Divan'da dinî-ahlâkî öğütler veren türlü manzumelerden alınmış parçalar, dörtlükler ve beyitler vardır. Bunlardan şekil ve içerik bakımından uygunluk gösteren beyitleri gruplar halinde toplayarak aktarıyorum.

Algıl öğüt mendin oğul erdem tile
Boyda uluğ bilge bolup bilging ula (I, 51)

Kelsē kişi atma angar örter kül-e
Bakkıl angar edgülikün ağzın küle (I, 129)

Teğme iwet ışka körüp turgil ele
Çakmak çakıp iwsē kalı udnur yula (III, 25)

"(Ey) oğul! Benden öğüt al (ve) erdem dile,
(öyle ki) halk içinde büyük bilge olasın (ve) bilgini (herkese)
yayasın.

(Yanına) bir kimse gelirse, (sakın) ona yanar kül atma;
Ona iyilikle ve güler yüzle bak.

Hiçbir işe acele ile girişme; (önce) bir düşün (ve) yavaş ol;
(nitekim insan) çakmak çakarken acele ederse kandil söner."

Bu parça aruzun 3 *müstef'ilün* kalıbı ile yazılmıştır.²⁷ Ölçü hiçbir yerde aksamıyor. Manzumenin uyak düzeni *aa/aa/aa*... şeklindedir. Uyaklar, ikinci dize hariç, yarım uyak türündendir. Birinci beyitte dize içi alliterasyondan yararlanılmıştır : *Boyda uluğ bilge bolup bilging ula*.

Üçüncü beyitte bir atasözü kullanılmışa benziyor : *Çakmak çakıp iwsē yula udnur* "(İnsan) acele ile çakmak çakarsa kandil söner".

Şekil ve içerik bakımından bir bütün oluşturan başka bir parça şudur :

Koşnı konum uğışka kılğıl angar ağırılık
Ertüt alıp anungil edgü tawar uğurluk (I, 114)

Kolsā kalı uğrapan birgil takı azukluk
Kargış kılur ümeler yunçığ körüp konukluk (I, 274)

Kelsē üme tüşürgil tınsın aning arukluk
Arpa saman yağutgil bulsın atı yarukluk (II, 316)

²⁷ Stebleva, a. g. e., s. 150.

“Konu komşuya ve akrabana saygı göster, onlara ikramda bulun;
 (onlardan) hediyeler aldığın zaman karşılık olarak (sen de) iyi şeyler (vermeğe) hazırlan.
 Eğer (sana bir konuk gelir ve yiyecek) isterse hemen biraz daha yiyecek ver;
 (çünkü) konuklar, (eğer onları) ağırlamakta kusur edersen (sana) beddua ederler.
 (Sana) bir konuk gelirse (hemen) onu atından indir (ki) yorgunluğunu dinsin;
 (atı için) arpa (ve) saman getir (ki) atının (da) yüzü gülsün.”

Bu beyitler *müstef'ilün fe'lün müstef'ilün fe'lün* ölçüsü ile yazılmıştır. Ölçü sadece ikinci beytin ilk dizesinde aksıyor : *Kolsā kalı uğrapan...* Parçanın uyak düzeni *aa/aa/aa*'dır. Birinci beyitte uyak yarım, ikinci ve üçüncü beyitlerde ise tamdır.

Âhenk sağlamak için dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

Koşnı konum uğışka kılğıl angar ağırlık (k, g)
Kolsā kalı uğrapan azukluk (k, g)
Kargış kılur körüp konukluk (k)

İkinci beyitte baş uyak olduğu da söylenebilir : *Kolsā.../Kargış...* Aynı ölçü ile fakat değişik uyakla yazılmış başka bir parça da şudur :

Körklüğ tonuğ özünge tatlığ aşığ adınka
Tutgil konuk ağırlığ yadsun çawıng bodunka (I, 45)

Bakmas bodun sewügsüz yudkı yudı saranka
Kazğan olç tüzünlük kalsun çawıng yarınka (II, 249-250)

Birmiş sening [turur] bil yalnguk tapar karınka
Kalmış tawar adınning kirsē kara orunka (III, 221)

“Güzel elbiseyi kendine (ayır), tatlı aşı (ise) başkasına (ikram et).
 Konuğu iyi ağırla (ki) senin ününü herkese yaysın!

Halk, sevimsiz, pis, mendebur (ve) hasis insanlara itibar etmez.
 (Ey) oğul! Yumuşak huylu olmağa çalış (ki) adın yarına kalsın.
 (Şunu) bil (ki) verdiklerin (aslında, yine) senindir. İnsanoğlu
 (âdeta) boğazına tapar.

(Oysa) mezara girince bıraktığı mallar başkasının (olur)!”

Yukarıdaki parçada ölçü, bir dize dışında, kusursuz uygulanmıştır. Son beytin ilk dizesi Divan'da *Birmiş sening bil yalnguk tapar karınka* şeklindedir. Müstensih burada *sening* kelimesinden sonra *turur*'u unutmış olmalıdır.

Parçanın uyak düzeni, öbürleri gibi, *aa/aa/aa* şeklindedir. Uyaklar genellikle yarım olmakla birlikte iki ünsüzün benzerliğine dayanmakta, redif olan *-ka* eki ile birlikte oldukça zengin bir âhenk sağlanmaktadır : *adın-ka/bodun-ka, saran-ka/yarın-ka, karın-ka/orun-ka* gibi. İkinci beytin son dizesi ile üçüncü beytin ilk dizesinde uyak tamdır : *yarın-ka/karın-ka*.

Parçada âhengi sağlayan öğelerden biri de dize içi ses tekrarlarıdır :

Tutgıl konuk ağırlıĝ... (k, g)

Bakmas bodun... (b)

Kalmış tawar adınning kirsē kara orunka (k)

Son dizede “mezar” anlamında kullanılan *kara orun* “kara yer, karanlık yer” deyimini dikkati çekiyor.

Aynı ölçü ile yazılmış üçüncü bir parça da şudur :

İştip ata anangning sawlarını kadirma

Neng kut bulup küwezlik kılınp yana kuturma (I, 508)

Koldaş bile yaraşgıl karşıp adın üdürme

Bek tut yawař takagu süwlin yazın edirme (III, 11)

Aĝruk aĝır işingni adnaĝuka yüdürme

Açrup özüng öşerip adnaĝunu todurma (III, 67)

“Anne ve babanın sözlerini (öğütlerini) işittiğin zaman (onları) reddetme;

mala mülke ve ikbale eriştiğin zaman (da) kibirlenip böbürlenme (ve) taşkınlık etme.

Arkadaşlarınla iyi geçin, (onlara) karşı çıkıp başkalarını (arkadaş) seçme;

(evindeki) yumuşak huylu tavuĝu iyi gözet; (onu bırakıp) kırlarda sülün arama!

Aĝır ve zahmetli işlerini başkasına yükleme!

Kendini ölesiye aç bırakıp başkalarını doyurma!”

Bu parçada beyitler ölçü bakımından kusursuzdur. Uyak düzeni, bundan önceki parçalarda olduĝu gibi, *aa/aa/aa* biçimindedir. Uyaklar iki ünsüzün (*d/t* ve *r*) benzerliğine dayanan yarım uyak türündendir. Ancak bunlar *-ma/-me* ekredifi ile zenginleştirilmiştir : *kadır-ma/kutur-ma, üdür-me/eder-me, yüdür-me/todur-ma*. İlk beyitte uyak üç ünsüzün benzerliğine dayanıyor. Üçüncü beyitte baş uyak da bulunmaktadır : *Aĝruk.../Açrup...* Parçada yer yer dize içi alliterasyondan da yararlanıldıĝı görülüyor :

Neng kut bulup küwezlik kılınp yana kuturma (k)
 Koldaş bile yaraşgil karşıp... (ş, k/g)
 Ağruk ağır işingni adnağuka yüdürme (a, ğ)
 Açrup özüng öşerip adnağuni todurma (a, ö)

Aynı ölçü ve uyağa göre düzenlenmiş dört beyitlik başka bir parça da şudur :

Öç kek kamuğ kişining yalnguk üze alım bil
 Edgüliküğ uğança elging bile telim kıl (I, 43)
 Külsē kişi yüzinge körklüğ yüzün körüngil
 Yawlak küdez tıngni edgü sawıg tilengil (III, 43)
 Kelsē kalı katıglik erter teyü seringil
 Ödleک işin bilip tur ança angar tirengil (III, 233)
 Bulmuş nengiğ sewer sen akrun angar sewingil
 Barmış nengiğ sakınma azrak angar öküngil (III, 360)

“Öç ve huç bütün insanların (ardında koştugu) bir alacak gibidir;
 (sen bunlardan kaçın; insanlara) elinden geldiğince çok iyilik yap.

Bir kimse yüzüne gülerse (sen de ona) güler yüz göster.
 Dilini sıkı tut; daima iyi söz söylemeğe çalış.

(Sana) bir belâ ve musibet geldiğinde ‘Geçer!’ diye sabret;
 Dünya halinin (böyle) olduğunu bil ve öylece (onlara karşı) diren.

Elde ettiğim malı (çok) seversin; (ama) az seversen iyi olur;
 (çünkü o mal elinden çıkabilir).
 Elinden çıkıp gitmiş olan mal için de (fazla) düşünme; biraz üzül, (yeter).”

Parçanın ölçüsü müstef’ilüm feûlün müste’ilüm feûlün’dür. Ölçü hiçbir dizede aksamıyor. Beyitlerin uyak düzeni ise aa/aa/aa/aa şeklindedir. Uyaklar yarım uyak türündendir; yalnız bunlar 2., 3. ve 4. beyitlerde -gil redifi ile güçlendirilmiş ve böylece daha zengin bir âhenk sağlanmıştır.

Âhenk için dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

Külsē kişi yüzinge körklüğ yüzün körüngil (k)
 Kelsē kalı katıglik... (k)

Son beyitte âhengi sağlayan öğelerden biri de dizeler arasındaki koşutluktur :

Bulmuş nengiğ sewer sen | akrun angar sewingil
 Barmış nengiğ sakınma | azrak angar öküngil

Bu dizelerde *nengiğ* ve *angar* kelimelerinin aynı yerlerde tekrarlanması, *angar*'dan önceki *akrun* ve *azrak* kelimelerinin aynı sesle başlaması, *fâilün* parçasına isabet eden kelimelerin üçünün *s* ile, dize başlarındaki kelimelerin de *b* ile başlaması ve aynı yapıya sahip olmaları bu beytin âhengini son derece artırmıştır.

Yûsuf Hâs Hâcib ve Eserleri

Karahanlı dönemi Türk şiirinin en büyük temsilcisi, hiç şüphesiz ki, Yûsuf Hâs Hâcib'tir. Yûsuf'un hayatı hakkında bildiklerimiz anıtsal eseri *Kutadgu Bilig*'e sonradan eklenmiş olan manzum ve mensur önsözlerde verilen bilgilerden ibarettir. Bu bilgilere göre Yûsuf, Balasagun (Kuz Ordu) şehrinde doğmuştur ve soylu bir aileye mensuptur. *Kutadgu Bilig*'i Balasagun'da iken yazmağa başlamış, sonra Kâşgar'a gelerek orada tamamlamış ve 1069/1070'te Karahanlı hükümdarı Tawgaç Buğra Han'a, yani Hasan bin Süleyman'a (1056-1103) sunmuştur. Yûsuf'un eserini beğenen ve takdir eden hükümdar onu kendine Hâs Hâcib (Baş Mabeyinci) yaparak yanına almıştır.²⁸

Yûsuf'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmiyor. Yalnız *Kutadgu Bilig*'de yaşı hakkında verdiği bilgidен doğum tarihini yaklaşık olarak tespit etmek mümkündür. Üzerinde 18 ay uğraştığı (beyit : 6624) eserini 1069/1070 yılında tamamladığına (beyit : 6495) ve yazmağa başladığı zaman 50 yaşlarında olduğuna (beyit : 365) göre 1019/1020 yılları dolayında doğmuş olmalıdır.²⁹

Kutadgu Bilig, bilindiği gibi, 6500 küsur beyitlik didaktik bir manzumedir. Aruzun *feûlün feûlün feûlün feûl* kalıbı ile yazılmış olan *Kutadgu Bilig* alegorik bir eserdir ve bir çerçeve hikâyesi içine yerleştirilmiş diyaloglar şeklinde kaleme alınmıştır. Yûsuf, eserinin başında da belirtmiş olduğu gibi (353-358. beyitler), dört soyut kavramı kişileştirmiş ve kişilerin her birine uygun adlar vermiştir. *Kutadgu Bilig*'de kişileştirilen dört soyut kavram şunlardır : *Köni törü* (adalet), *Kut* (saadet, ikbal, devlet), *Ukuş* (akıl) ve *'Âkibet* (hayatın sonu). Bu dört soyut kavramı temsil eden kişiler sırasıyla şunlardır : *Kün Tuğdı* (hükümdar), *Ay Toldı* (vezir), *Öğdülmiş* (vezirin oğlu) ve *Odgurmuş* (vezirin kardeşi).³⁰ Eserde bu dört başlıca karakter dışında üç kişi daha vardır. Anlamli adlar taşıyan bu üç kişi *Küsemiş* (Ay Toldı başkente geldiğinde ona yardım eden), *Ersig* (hükümdarın mabeyincisi) ve *Kumarı*, yani *Odgurmuş*'ün mürididir.³¹

²⁸ R. R. Arat, *Kutadgu Bilig I: Metin*, Ankara 1947, s. XXII.

²⁹ Arat, a. g. e., s. XXIII.

³⁰ Arat, a. g. e., s. XXVIII.

³¹ R. Dankoff, a. g. e., s. 30.

Kutadgu Bilig 900 yıllık bir geçmişi olan İslâmî Türk edebiyatının ilk en büyük ürünüdür. Yûsuf'un bu eseri yazarken Firdevsî'nin 1010 yılında tamamladığı *Şeh-nâme*'sinden etkilendiği şüphesizdir.³² *Kutadgu Bilig* için seçtiği ölçü ve benimsediği epik üslûp bu etkinin açık kanıtlarıdır. Yûsuf, şüphesiz ki, Firdevsî'yi örnek almış ve onun Farsçada yaptığını Türkçede yapmak istemiştir. Ancak Yûsuf'un Firdevsî'den ayrıldığı birçok noktalar vardır. Firdevsî İran destanını Fars-İslâm şekline dönüştürmüştür. Yûsuf ise Türk destan geleneğini bir yana bırakmış, hareket noktası olarak Fars-İslâm hükümdarlık ideallerini almış ve bunları Orta Asya Türk edebiyat geleneği ile birleştirmek istemiştir. Yûsuf'un bu eseri ile Türk hükümdarlık, devlet yöneticiliği ve hikmet geleneklerinin Arap ve Fars gelenekleri ile karşılaştırılabilecek derecede, hattâ onlardan daha üstün olduğunu göstermek ve ispatlamak amacını güttüğü söylenebilir. Devlet yönetimi ve hükümdarlık vasıfları ile ilgili veciz söz ve hikmetleri daima Orta Asya Türk han ve beylerinden, devlet büyüklerinden seçmiş olması Yûsuf'un bu amacı güttüğünün açık kanıtlarıdır.³³

Didaktik bir manzume olmakla birlikte, *Kutadgu Bilig* Yûsuf'un usta bir şair ve duyarlı bir sanatçı olduğunu ispatlayan dev bir eserdir. Yabancı bir ölçü olan aruza Karahanlı Türkçesini başarılı bir şekilde uygulamış, yer yer şiirselliğe ve lirizme ulaşmayı bilmiştir. Şiirselliğin üstün olduğu kısımlar, doğal olarak, eserin başındaki Tanrı ve Peygamber övgüleri ile Bahar kasidesi ve Hükümdar övgüsüdür.

Tanrı Övgüsü

Kutadgu Bilig'in başındaki Tanrı övgüsü ve Tanrı'ya yakarış İslâmî Türk edebiyatının bize kadar gelen ilk *tevhid* ve *münacât* örneğidir. Otuz üç beyitten oluşan bu manzume *Kutadgu Bilig* ölçüsü ile dir ve mesnevi şekindedir. Bu manzumenin *tevhid* kısmından bazı beyitlerle *münacat* kısmının tamamını aşağıya aktarıyorum.

Tevhid kısmından :

İ erkliğ uğan menggü mungsuz bayat
Yaramas seningdin adınka bu at (6)

Uluğluk sanga ol bedüklük sanga
Seningdin adın yok sanga tuş tenge (7)

Ayā bir birikmes sanga bir adın
Kamuğ aşnuda sen sen öngdün kidin (8)

³² Dankoff, a. g. e., s. 1

³³ Dankoff, a. g. e., s. 1.

Siziksiz bir ök sen i menggü eçü
Katılmas karılmas sakışka saçu (10)

İ iç taş biliğli i haqqı'l-yakın
Közümde yırak sen köngülke yakın (11)

Ne ersēdin ermes sening birliking
Ne ersēleriğ sen törüttüng sening (13)

Anıng okşağı yok azu mengzeği
Neteğlikke yetmes halāyık öği (16)

Yorımas ne yatmas udımas oduğ
Ne mengzeğ-ne yangzağ kötürmes boduğ (17)

Kidin öngdün ermes ne soldın ongun
Ne astın ne üstün ne otru orun

Orun ol törütti orun yok angar
Anıngsız orun yok bütün bol mungar (19)

İ sırka yakın i köngülke ediz
Tanuk ol sanga barça şüret bediz (20)

Törüttüng tümen ming bu sansız tiriğ
Yazı tağ tengiz kötki oprı yiriğ (21)

Uçuğlı yoriğlı tıñlı neçe
Tirilgü seningdin bulup yir içe (23)

Ediz 'Arşta altın serāka teği
Tözü barça munğluğ sanga i idi (24)

"Ey güçlü, kadir, ebedî ve bağımsız Tanrı!
Senden başkasına bu ad yakışmaz.

Ululuk ve büyüklük sana özgüdür.
Senden başka sana eş ve denk (olan) yoktur.

Ey bir (olan Tanrı)! Sana bir başkası şerik olamaz.
Başta her şeyden önce ve sonda her şeyden sonra (olan) sensin.

Şüphesiz (ki) sen birsin, ey ebedî ve sonsuz (olan) Tanrı!
(Sen) hiçbir çokluğa katılmaz (veya) sayıda bölünmezsin.

Ey içi ve dışı bilen! Ey gerçek Hakikat!
(Sen) gözlerimden uzak, fakat kalbime yakınsın.

Senin birliğin hiçbir şeyle ilgili değildir.
Her şeyi Sen yarattın; (her şey) Senindir.

O'nun (bir) eşi veya benzeri yoktur.
Nasıl olduğuna yarattıklarının aklı ermez.

(O), yürümez ve yatmaz, uyumaz; (daima) uyanıktır.
Ne benzeri ne (de) eşi vardır; vücudu (olan) hiçbir şeye benzemez.

Arkada (veya) önde değildir; ne sağda ne (de) soldadır.
Ne altta ne üstte ne (de) orta yerededir.

Mekânı O yaratmıştır; O'na mekân yoktur.
O'nsuz (hiçbir) yer (de) yoktur; bundan emin ol!

Ey her sırra yakın, ey zihinler için çok yüce (olan Tanrı)!
Bütün şekil ve biçimler Senin varlığına tanıktır.

Bu sayısız, on binlerce canlıyı Sen yarattın;
ovaları, dağları, denizleri, tepeleri ve çukurları (Sen yoktan var
ettin).

Uçan, yürüyen, nefes alan tüm (canlılar)
rızkılarını (hep) Senden alırlar ve yiyip içerler.

Arş-ı âlâdan alttaki toza toprağa kadar
bütün her şey Sana muhtaç ve bağımlıdır ey Rabbim!"

Münacat kısmı :

*İ mungsuz idim sen bu munluğ kuluğ
Suyurkap keçürgil yazukın kamuğ* (28)

*Sangar ok sığındım umınçım sanga
Mungadmuş yirimde eliğ tut manga* (29)

*Sewüğ sawçı birle kopurgil mini
Eliğ tuttaçı kıl könilik küni* (30)

*Tözü tört işinge tümen ming selām
Teğürgil kesüksüz tutaşı ulam* (31)

*Uluğ künde körkit olarnıng yüzin
Eliğ tuttaçı kılğul edgü sözün* (32)

*Sini erdüküng teğ öğümes özüm
Sini sen-met öggil kesildi sözüm* (33)

"Ey müstağni (olan) Rabbim! Sen bu muhtaç kulu
şefkatle affet (ve) bütün günahlarımı bağışla!

Yalnız Sana sığındım; ümidim (yalnız) Sendedir.
Bu muhtaç durumumda elimden tut.

Mahşer gününde beni Sevgili Peygamber(in)le birlikte kaldır;
(o gün) benim elimden tutsun (ve şefaata etsin).

O'nun dört arkadaşına (da) sayısız,
kesintisiz, aralıksız ve sürekli selâm erıştır.

(O) büyük günde (bana) onların yüzlerini göster.
Şefaatkâr sözlerle elimden tutsunlar.

Seni (lâyık) olduğun gibi övemiyorum (bile)!
Seni Sen kendin öv; kesilsin sözüm.”

Yukarıdaki parçalarda da görüldüğü gibi Yûsuf Has Hacib, nazım tekniğini çok iyi bilen, usta bir şair. Ölçü hiçbir dizede aksamıyor. Uyaklar birçok beyitte tam, bazı beyitlerde ise yarım uyak türündendir. Âhenk için dize içi ses tekrarlarından veya alliterasyonlu kelime gruplarından da yararlanılmıştır :

<i>Ne ersêdin ermes sening birliking</i>	(s)
<i>Ne ersêleriğ sen törüttüng sening</i>	(s)
<i>Törüttüng tümen ming bu sansız tiriğ</i>	(t)
<i>Sangar ok sığındım umınçım sanga</i>	(s)
<i>Eliğ tuttaçı kıl könilik küni</i>	(k)
<i>Tözü tört işinge tümen ming selam</i>	(t)
<i>Teğürgil kesüksüz tutaşı ulam</i>	(t)

Menggü mungsuz, tuş tenge, katılmas karılmas, sakışka saçu, otu orun, bütün bol, tağ tengiz, öğümes özüm vb. gibi kelime koşmaları veya grupları da dize ve beyitlerin, dolayısıyla da manzumenin âhengine katkıda bulunmuşlardır.

Peygambere Övgü

<i>Sewüğ sawçı idtı bağırsak idi</i>	
<i>Bodunda talası kişide kedi</i>	(34)
<i>Yula erdi halkka karangku tüni</i>	
<i>Yaruklukı yadı yaruttı sini</i>	(35)
<i>Okıçı ol erdi bayattın sanga</i>	
<i>Sen ötrü köni yolka kirding tonga</i>	(36)
<i>Atasın anasın yuluğ kıldı ol</i>	
<i>Tilek ümmet erdi ayu birdi yol</i>	(37)
<i>Künün yımedi kör tünün yatmadı</i>	
<i>Sini koldı Rabda adın kolmadı</i>	(38)
<i>Kamuğ kadgusı erdi ümmet üçün</i>	
<i>Kutulmak tiler erdi rāhat üçün</i>	(40)
<i>Bayat rahmeti erdi halkı üze</i>	
<i>Kılınçı siliğ erdi kılkı tüze</i>	(42)
<i>Tözün erdi alçak kılınçı siliğ</i>	
<i>Uwutluğ bağırsak akı king eliğ</i>	(43)

Yağız yir yaşıl kökte erdi küsüs
Angar birdi Tengri ağırlık üküş (44)

Başı erdi öngdün kamuğ başçıka
Kidin boldı tamga kamuğ sawçıka (45)

Köngül bādım emdi anung yōlinga
Sewip sözi tuttum bütüp kavlinga (46)

İlāhī küdezgil mening könglümi
Sewüğ sawçı birle kopur kopgümü (47)

Kıyāmette körkit tolun teğ yüzün
Eliğ tuttaçı kıl ilāhī özin (48)

“Esirgeyen Tanrı aziz Peygamberi gönderdi;
(O), halkın en seçkini ve insanların en iyisi (idi).

(O), karanlık gecede halka (bir) meş’ale (gibi) idi.
Aydınlığı (etrafa) yaydı (ve) seni aydınlattı.

O sana Tanrı tarafından gönderilen çağırıcı idi.
Sen bu sayede doğru yola girdin, (ey) yiğit!

O, atasını ve anasını feda etti;
(tek) dileği ümmet idi, (ona) yol gösterdi.

Gündüz yemedi, gece yatmadı;
Tanrı’dan seni istedi, başka (bir şey) istemedi.

(Onun) bütün kaygısı ümmet içindi;
rahat etsinler diye (onların azaptan) kurtulmalarını dilerdi.

(O), ümmeti üzerine Tanrı’nın (bir) rahmeti idi;
güzel tavırlı ve dürüst tabiatlı idi.

Asil tabiatlı, alçak gönüllü ve güzel tavırlı idi;
edep ve hayâ sahibi, şefkatli, cömert ve eli açık (idi).

Kara toprakta (da) mavi gökte (de) aziz idi;
Tanrı ona çok değer vermişti.

(O), önce bütün rehberlerin başı idi;
sonra (da) bütün elçilerin sonuncusu oldu.

Onun yoluna şimdi gönül bağladım;
(onun) bütün sözlerine inandım (ve) onları severek tuttum.

Ey Tanrım! Benim gönlümü gözet;
Kıyamette beni sevgili Peygamber ile (birlikte) dirilt!

Kıyamette (bana) onun dolun ay gibi yüzünü göster.
Ey Tanrım! Kendisini (bana) yardımcı ve şefaataçı kıl!

İçtenlikle kaleme alınmış bu Peygamber övgüsü de nazım tekniği bakımından çok başarılıdır. Ölçü hiçbir dizede aksamıyor. 36. beyitteki *okıçı* kelimesinin orta hece ünlüsü uzundur; çünkü kelimenin aslı *okıgçı*'dir.

Uyaklar bazı dizelerde yarım, bazılarında da tamdır. İki beyitte uyak redifle sağlanmıştır :

Künün yîmedi kör tünün yat-ma-dı
Sini koldı Rabda adın kol-ma-dı (38)

Başı erdi öngdün kamuğ baş-çı-ka
Kidin boldı tamga kamuğ saw-çı-ka (45)

Bundan önceki parçalarda olduğu gibi, bu naatte de dize içi ses tekrarları âhenge yardımcı olmuştur : *Sewüğ sawçı, yaruklukı yadı yarıttı, kamuğ kadgusu, yağız yir, kıyâmette körkit, tohun teğ* vb. gibi.

Bahar Kasidesi ve Hükümdar Övgüsü

Kutadgu Bilig'de, Tanrının, Peygamberin ve Dört Sahabenin övgüsünden sonra, bilindiği gibi, "Bahar mevsiminin ve Uluğ Buğra Han'ın övgüsü" yer alır. 61 beyitlik bu uzun manzumenin 18 beyti bahar mevsiminin tasvir ve övgüsüne, 43 beyti de hükümdar Uluğ Buğra Han'ın övgüsüne ayrılmıştır.

Bahar Tasviri

Tuğardın ese keldi öngdün yili
Ajun itgüke açtı uşmağ yolu (63)

Yağız yir yıpar toldı kâfûr kitip
Bezenmek tiler dünye körkin itip (64)

İrinçiğ kışığ sürdi yazkı esin
Yaruk yaz yana kurdı devlet yasın (65)

Yaşık yandı bolgay yana orninga
Balık kudrukındın kozı burninga (66)

Kurmuş yığaçlar tonandı yasıl
Bezendi yipün al sarığ kök kızıl (67)

Yağız yir yaşıl torku yüzke badı
Hitay arkıştı yadı tawgaç edi (68)

Yazı tağ kır oprı töşendi yadıp
İtindi kolı kâşı kök al kedip (69)

Tümen tü çeçekler yazıldı küle
Yıpar toldı kâfûr ajun yid bile (70)

Sabâ yili koptı karanfûl yıdın
Ajun barça bütrü yıpar burdı kin (71)

Kaz ördek kuğu kıl kalığığ tudı
Kakılayu kaynar yokaru kodı (72)

Kayusı kopar kör kayusı konar
Kayusı çapar kör kayu suw içer (73)

Kökiş turna kökte ünün yangkular
Tizilmiş titir teğ uçar yilgürer (74)

Ular kuş ünün tüzdi ünder işin
Siliğ kız okır teğ köngül birmişin (75)

Ünin ötti keklik küler katgura
Kızıl ağzı kan teğ kaşı kap-kara (76)

Kara çumğuk ötti suta tumsukın
Üni oğlağı kız üni teğ yakın (77)

Çeçeklikte sandvaş öter ming ünün
Okır sūr-i 'ibrī tünün hem künün (78)

Elik külmiz oynar çeçekler üze
Sığun muygak ağnar yorır tip keze (79)

Kalık kâşı tüğdi közi yaş saçar
Çeçek yazdı yüz kör küler katgurar (80)

Bundan önceki parçalarda olduğu gibi, bu parçada da ölçü hiç aksamıyor. Arapça *dunyā* kelimesinin Karahanlı Türkçesinde uyuma girerek *dünye* biçimini aldığı, bu nedenle de 64. beyitte bu kelimenin ikinci hecesinde zihaf bulunmadığı ileri sürülebilir. Nitekim bu kelimenin ikinci hecesi *Kutadgu Bilig*'de genellikle kısa heceye tekabül etmekte, datif eki de kelimeye *ke* şeklinde eklenmektedir :

Yayığ dünye kılın sanga ukturur (398b)

Erej dünye devlet üküş edgüler (1032b)

Yayığ dünye mindin ewürdi yüzün (1073b)

Biri dünyeye tut biri 'uqbika (3658b)

Negü tir eşit dünye kodmuş kişi

Yayığ dünyeye köngli todmuş kişi (4730), vb. vb.

Buna karşılık, 69. ve 80. beyitlerde ilk hecesi uzun heceye tekabül eden *kâşı* kelimesinde de imale olduğu sanılmamalıdır; çünkü *kaş* kelimesinin a ünlüsü aslında uzundur (krş. Trkm. *ğāş*, Yak. *ḥās* "kaş") :

İtindi kolı kâşı kök al kedip

Kalık kâşı tüğdi közi yaş saçar

Uyaklar genellikle tam uyak türünden olmakla birlikte bazı beyitlerde bir veya iki sesin benzerliğine dayanan yarım uyakla yetinilmiştir : *yili/yoli*, *esin/yasın*, *badı/edi*, *küle/bile* vb. gibi. Bazı beyitler de uyaksızdır, yani uyak sadece redifle sağlanmıştır : *kon-ar/iç-er* (73), *saç-ar/katgur-ar*

(80), vb. gibi. Âhenk için son uyaktan başka bazı beyitlerde ön uyaktan da yararlanılmıştır : *Kaz ördek.../Kakılayu...*, *Kayusu.../Kayusu...* vb. gibi. Âhengi sağlamak veya güçlendirmek için bazı beyitlerde dize içi ses tekrarlarına da başvurulduğu görülüyor :

<i>Yağız yir yıpar...</i>	(y)
<i>Yaruk yaz yana...</i>	(y)
<i>Yaşık yandı bolgay yana orninga</i>	(y)
<i>Yağız yir yaşıl torku yüzke badı</i>	(y)
<i>İtindi kolı kâşı kök al kedip</i>	(k)
<i>Kaz ördek kuğu kıl kalığığ tuda</i>	
<i>Kakılayu kaynar yokaru koda</i>	(k)
<i>Kayusu kopar kör kayusu konar</i>	
<i>Kayusu çapar kör kayu suw içer</i>	(k)
<i>Tizilmiş titir teğ...</i>	(t)
<i>Ünin ötti keklik küler katgura</i>	
<i>Kızıl ağzı kan teğ kaşı kap-kara</i>	(k)
<i>Kalık kâşı tügdi közi yaş saçar</i>	
<i>Çeçek yazdı yüz kör küler katgurar</i>	(k)

Parça bugünkü Türkçeye şöyle çevrilebilir :

“Sabah rüzgârı doğudan eserek geldi (ve)
dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı.

Kâfur gitti (ve) kara toprak misk ile doldu.
Dünya kendisini süsleyerek bezenmek istiyor.

Bahar rüzgârı tatsız ve sevimsiz kışı sürdürdü;
Parlak bahar yine devlet yayını kurdu.

Güneş, tekrar yerine döndü (ve)
Balık burcundan Kuzu burcuna (geldi).

Kurumuş ağaçlar yeşil (renkle) donandı;
(Doğa) mor, al, sarı, mavi ve kırmızı (renklerle) süslendi.

Kara toprak yeşil ipekliyi yüzüne örttü;
(sanki) Hitay kervanı Çin kumaşlarını yaydı.

Ovalar, dağlar, kırlar ve vadiler (bu kumaşı) yayıp döşendiler;
(bunların) uzantıları ve yamaçları al ve yeşil giyerek süslendiler.

Sayılsız çiçekler güllerle açıldılar;
dünya misk ve kâfur kokuları ile doldu.

Karanfil kokulu sabah rüzgârı esti;
dünya baştan başa misk ve amber kokusu ile doldu.

Kaz, ördek, kuğu ve kılkuyruk (kuşları) havayı doldurdu.
(Bunlar) bağırsarak (uçuşuyor ve) bir yukarı bir aşağı kaynaşıyorlar.

Kimisi kalkıyor, bak, kimisi konuyor;
kimisi yüzüyor, bak, kimisi su içiyor.

Mavimsi turnalar gökte (yüksek) sesle bağırsıyor (ve)
dizilmiş deve katarı gibi uçup kanat çırpıyorlar.

Keklik sesini akort ederek eşine sesleniyor;
sanki güzel (bir) kız sevgilisini çağırıyor!

Keklik yüksek sesle öttü, (sanki) gülmekten katılıyor;
ağız kan gibi kızıl, kaşları (da) simsiyah.

Kara çumguk mercan gagası ile öttü;
sesi nazik (bir) kız sesi gibi (cana) yakın!

Çiçek bahçesinde bülbül binlerce nağme ile ötüyor;
(sanki) gece gündüz İbranî ilâhileri okuyor.

Erkek ve dişi karacalar çiçekler üzerinde oynaşıyorlar;
geyikler, erkekli dişili sıçrayıp yuvarlanıyorlar.

Gökyüzü kaşlarını çattı, gözlerinden yaşlar saçılıyor;
çiçekler yüzlerini açtı, bak, gülmekten katılıyorlar.”

Bu bahar tasvirinden sonra, Yûsuf, Karahanlı hükümdarı Uluğ Buğra Han'ın övgüsüne geçiyor.

Uluğ Buğra Han Övgüsü

*Bulut kükredi urdı nevbet tuğı
Yaşın yaşnadı tarttı Hākān tığı*³⁴ (86)

*Biri kında çıktı sunup il tutar
Biri küsi çāwı ajunka yeter* (87)

*Ajun tuttı Tawgaç Uluğ Buğra Hān
Kutadsu atı birsü ikki cihān* (88)

*İ dīn 'izzi devletka nāsır mu'īn
İ milletka tāc ī şerī'atka dīn* (89)

*Bayat birdi barça tilemiş tilek
Bayat ok bolu birsü arka yölek* (90)

*İ dūnyā cemāli uluğlukka körk
İ mülketka nūr ī yayığ kutka örk* (91)

³⁴ Arat tuğı. Bu düzeltme için bk. Dankoff, s. 262.

*Bolu birdi ewren iliğ birdi taht
Tuta birsü Tengri bu taht birle baht* (92)

*Ajun tındı ornap bu Hākān üze
Anın idti dünyā tanguklar tüze* (93)

*Ajunda çawı bardı Hākān küsi
Körümeğli közlerde kitti usı* (102)

*Akı şüretin kim köreyin tisē
Kelip körsü Hākān yüzini usā* (104)

*Tözün kılkı alçak bağırsak köngül
Köreyin tisē kel munı kör amul* (107)

*İ edgü kılınç aslı edgü uruğ
Ajun kalmasını sizingsiz kuruğ* (108)

*Kitābka bitindi bu Hākān atı
Bu at menggü kaldı i Terken Kutı* (115)

*Yā Rab üste devlet tükel kıl tilek
Kamuğ işte bolgil sen arka yölek* (116)

*Sewerin esen tut yağısın kötür
Sewinçin tolu tut sakınçın kotur* (117)

*Bolu birsü ewren tuçı ewrilü
Kodı bolsu düşman başı kawrılı* (119)

*Yağız yir bakır bolmağınça kızıl
Ya otta çeçek ünmeğince yaşıl* (120)

*Tirilsüni Terken Kutı ming kutun
Telinsüni körmez karakı otun* (121)

*Takı ma negü erse arzū tilek
Bayat ok bolu birsü arka yölek* (122)

*Sewinçin awınçın küwençin ili
Aşasu yaşasunı Lukman yılı* (123)

“Bulut gürledi, (sanki) nevbet davulunu vurdu;
şimşek çaktı, (sanki) Hakan’ın kılıcını çekti.

Biri kınından çıkınca (ona) fethedilecek ülkeler sunar;
biri (de onun) nâmını ve şânını dünyaya yayar.

Ulu Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu;
adı kutlu olsun; (Tanrı ona) iki cihanı versin!

Ey dinin izzeti, devletin dayağı ve direği!
Ey ümmetin tâcı! Ey şeriatin hâdimi ve icracısı!

Tanrı (sana) bütün dilediklerini verdi;
(bundan sonra da) Tanrı (sana daima) arka ve destek olsun!

Ey dünyanın süsü, ey ululuğun ziyneti!
Ey saltanatın nûru! Ey dönek talihin dizgini!

Kader (sana) yardım etti, devlet ve taht verdi.
Tanrı bu taht ile bahtını korusun ve sürdürsün.

Bu Hakan tahta oturunca dünya sükûnet buldu;
bu nedenle (ona) şahane hediyeler gönderdi.

Hakan'ın nâmı ve şânı dünyaya yayıldı;
(onu) göremeyen gözlerin (de) uykusu kaçtı.

Kim cömert yüzü görmek isterse
gelip Hakan'ın yüzünü görsün, mümkünse!

Asil, alçak gönüllü, müşfik ve yumuşak huylu (bir insan)
görmek istersen, gel, onu gör ve huzura kavuş!

Ey iyi tabiatlı ve iyi soylu (Hakan)!
(Dilerim, bu) dünya senden mahrum kalmasın.

Bu Hakan'ın adı kitaba geçti;
Bu ad (artık) ebediyen (orada) kalacak, ey hükümdar hazretleri!
Ey Rabbim! (Sen) onun devletini artır, (bütün) dileklerini yerine
getir;

her işte sen (ona) arka ol, destek ol.

Onun sevdiklerini esen tut, düşmanlarını ortadan kaldır;
sevincini artır, kederini gider, yok et.

Felek hep dönmekte devam etsin;
düşmanlarının başı (hep) aşağıya dönük ve eğik olsun!

Kara toprak kızıl bakır oluncaya
veya ateşten yeşil çiçek bitinceye kadar

Hükümdar hazretleri bin mutluluk içinde yaşasın!
(Onu görmeyen) körlerin göz bebekleri (onun ihtişamının) ateşi ile
delinsin!

Daha başka ne gibi arzusu ve dileği varsa
Tanrı (ona daima) arka ve destek olsun!

Sevinç, huzur ve güvenç içinde ülkeye ve devlete hâkim olsun.
Lokman kadar uzun ömürlü olsun, (onun kadar) yaşasın!"

Yukarıya bir bölümünü aldığımız Uluğ Buğra Han övgüsünde de ölçü hiçbir dizede aksamıyor. Şair, *hâkân, tâc, nâsır, şeri'at, dünyâ, cemâl* vb.

gibi uzun ünlülü Arapça-Farsça kelimeleri aruza ustalıkla uydurmuştur. Yalnız, 116. beytin başındaki *yā* ünleminde zihaf vardır. Bir de ilk beyitteki *tığ* “kılıcı” kelimesinin ilk hecesinde zihaf olduğu söylenebilir. Ancak, “kılıç” anlamındaki Farsça *tığ* kelimesi, *ğ* sesinden ve kelimenin tek heceli olmasından ötürü belki de *tığ* şeklinde telâffuz ediliyordu.

Uyaklar genellikle yarım uyak türündendir : *tuğ-ı/tığ-ı, tut-ar/yet-er, at-ı/kut-ı* vb. gibi. Bazı beyitlerde baş uyak veya tekrardan yararlanılmıştır (87, 89, 90, 91, 93, 117, 120 ve 121). Dize içi ses tekrarları da manzumenin âhengine katkıda bulunuyor :

*Yaşım yaşnadı...
Bayat birdi barça tilemiş tilek
Bayat ok bolu birsü...
Körümeğli közlerde kitti usı
Yā Rab üste devlet tükkel kıl tilek
Sewerin esen tut yağışın kötür
Sewinçin tolu tut sakinçin kotur*

Yaşlılık Üzerine

Kutadgu Bilig'de asıl esere girmeden önceki *Kitāb atı yörüğün yime awuçgalıkın ayur* “Kitap adının anlamından ve yaşlılığından söz eder” başlıklı bölümde Yûsuf’un yaşlılık konusunda kaleme aldığı beyitler de gerek şekil gerekse içerik bakımından kuvvetli ve güzeldir. Bu bölümden bazı beyitleri aşağıya aktarıyorum :

*Teğürdi manga elğın eliğ yaşım
Kuğu kıldı kuzgun tüsi teğ başım (365)*

*Negü kıldım erki eliğ men sanga
Nelük türdüng emdi bu oç kek manga (369)*

*Tatığ erdi barça yiğitlik işim
Ağu kıldı emdi manga yir aşım (370)*

*Bodum erdi ok teğ köngül erdi yā
Köngül kılgu ok teğ bodum boldı yā (371)*

*Yiğitlik negü yığdı ersē manga
Karılık kelip aldı kelgey sanga (372)*

*Ayā çezgüçi kel mini çezgüle³⁴
Yıl ay tutgunı boldum emgek bile (373)*

*Kişensiz külündi mangūmas adak
Tünerdi yarumas körügli karak (374)*

³⁴ Arat çergüçi ve çergüle. Bu düzeltme için bk. S. Tezcan, “Kutadgu Bilig dizini üzerine”, *Belleten*, XLV/2, sayı : 178 (Ankara 1981), s. 38.

Tatıĝ bardı öçti kuruĝsak otı
Yıradı meningdin yiĝitlik atı (375)

Odungıl i kökçin ölümke anun
Bu keçmiş kününgke sıĝıt kıl ünün (376)

“Elli yaşım bana elini deĝdirdi;
kuzgun tüyü gibi (olan) başımı kuĝuya çevirdi!

Ey elli! Ben sana ne yaptım sanki?
Neden bana şimdi böyle kin baĝladın?

Gençlikte her işim (bir) zevk idi;
(yaşlılık) şimdi yediğim yemeĝi (bile) bana zehir etti!

Vücudum ok gibi, gönlüm de yay gibi idi;
(şimdi) vücudum yay oldu; gönlümü ok gibi yapmalıyım.

Gençlik benim için ne topladı ise
yaşlılık gelip (onları) aldı; (o) sana (da) gelecektir.

Ey kurtarıcı! Gel, beni baĝlarımdan kurtar;
(zira ben) ıstırap içinde yılların ve ayların tutsaĝı oldum!

Ayaklarım kösteksiz (olduĝu halde, baĝlı gibi) adım atamıyor;
gören göz bebeklerim karardı, parlamıyor (artık).

(Hayatın) tadı gitti, içimdeki ateş (de) söndü;
gençlik adı (artık) benden uzaklaştı.

Ey kır saçlı (ihtiyar)! Uyan (ve) ölüme hazırlan!
Geçmiş günlerin için (de) ağla sızla ve yas tut!”

Yukarıdaki manzumede ölçü hiçbir dizede aksamıyor. Uyaklar beş beyitte tam, üç beyitte ise yarım uyak türündendir. Bir beyitte (371. beyit) uyak sadece redifle sağlanmıştıır : ...er-di yā/... bol-dı yā.

Bir beyitte baş uyak da vardır : *Negü.../Nelük...* (369. beyit).

Âhengi artırmak için dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

Kuĝu kıldı kuzgun tüsi teĝ başım (k)

Yiĝitlik negü yiĝdi ersē manga (y)

Karılık kelip aldı kelgey sanga (k)

Kişensiz külündi mangūmas adak (k)

Tünerdi yarumas körüĝli karak (k)

Bu keçmiş kününgke sıĝıt kıl anun (k)

Bu parçadaki benzetmeler de dikkate deĝer niteliktedir. Gençlikteki siyah saçların kuzgun tüyüne, yaşlılıktaki ağarmış saçların da kuĝu tüylerine benzetilmesi doğadan alınmış güzel karşılaştıırma örnekleridir.

Dördüncü beyitte gençlik dönemindeki dimdik vücudun oka, yaşlılık-taki iki büklüm vücudun da yaya benzetilmesi ok ve yayla savaşıyan eski Türklerin hayatından alınmışa benziyor. Yedinci beyitte yaşlı şairin güçlkle adım atan ayaklarını köstek vurulmuş at ayaklarına benzetmesi de at ile haşır neşir olan atçı bir kavmin uğraşı ile ilgili gerçekçi bir karşılaştırmadır.

Elli yaşına giren şair, ölüm kaygısı ile yılları, ayları, hattâ günleri sayar hale geldiğini ne güzel ifade ediyor :

Yıl ay tutgumı boldum emgek bile

Kasideler

Kutadgu Bilig'in sonunda esere eklenmiş üç kaside vardır. Yûsuf tarafından yazıldığına şüphe olmayan bu kasidelerin ilk ikisi *feûlün feûlün feûlün feûlün* ölçüsü, üçüncüsü ise *Kutadgu Bilig* ölçüsü ile kaleme alınmıştır. Kaside uyak düzeni ile yazılmış olan bu manzumelerden ilk ikisinin eserle bir ilgisi yoktur : birincisi şairin geçip giden gençliğinden, ikincisi de dönemin bozukluğundan ve dostların cefasından söz eder. Üçüncü kaside ise eserle ilgili gibidir; şair burada bilgiyi över, kendine öğütler verir, eseri ne kadar sürede ve ne zaman yazıp bitirdiğini söyler ve Tanrı'ya yakarıştta bulunur.

Yiğitlikke Açıp Awuçgalıkm Ayur

*Yoriğlı bulıt teğ yiğitlikni idtim
Tüpi yil keçer teğ tiriğlik tükettim* (6521)

*İsizim yiğitlik isizim yiğitlik
Tuta bilmedim men sini terk kaçıtım* (6522)

*Yana kelgil emdi yiğitlik manga sen
Ayada tutaym ağı çuz töşettim* (6523)

*İsiz bu yiğitlik kanı kaçça bardı
Tilep bulmadım men neçe me tilettim* (6524)

*Esirkep açır men sanga î yiğitlik
Kamuğ körkümü sen yıratting yıratım* (6528)

*Tamām ergavān teğ kızıl mengzim erdi
Bu kün za'ferān urgın engde tarıttım* (6529)

*Yıparsığ kara başka kâfūr eşüdüm
Tolun teğ tolu yüz kayuka iletım* (6530)

*Yaruk yaz teğ erdim tümen tü çeçekliğ
Hazan mu tuşuttım kamuğni kurıttım* (6531)

*Kading teğ bodum erdi ok teğ köni tüz
Yā teğ eğri boldı eğildim töngittim* (6532)

Yawa kıldım isiz tiriğlik awınçın
Ökünç birle közde kanın yaş akıttım (6533)

Kiçiğlik keçürdüm yiğitlik yitürdüm
Künüm çalpladım özümni çökittim (6534)

Yimek içmek ersē yidim içtim ud teğ
Tilek sürmek ersē tümen toğ tozuttım (6535)

Neçe kuşka awka awındım sewindim
Uçar kuş teğ arkun ağında kürettim (6536)

Adaş koldaşımka sewüğ can teğ erdim
Yağım boldı ersē tosun teğ suçıttım (6537)

Tilek arzu birle yüğürdüm neçe men
Kuturmuş böri teğ ajunnu ulıttım (6542)

Kişiğ tuttum aldım küçün yarmakın men
Kimiğ serdim irdim kimī me açıttım (6543)

Kayu tilwe kılkı bolur munda tetrü
Keçer künke awnıp tiriğlikni ıdtım (6545)

Tutayın ya Kısra ya Kaysarça boldım
Ya Şeddād-ı 'Ad teğ takı uçmak ittim (6547)

Ajun bütrü tuttum Sikender tutarça
Tükel Nüh yaşın men yaşadım yaşattım (6548)

Özüm Haydar ersē yaşın teğ kılıçlığ
Ya Rüstemleyü men ajunda çawıktım (6549)

Ya 'İsā bolup kökke ağdım takı men
Ya Nüşinrevān teğ törü tüz yorıttım (6550)

Ya keñim tükel boldı Kārūn nengi teğ
Ya Ashāb-ı Res teğ temür kend tokıttım (6551)

Negü asğı āhır yanış yirke boldı
Turu kaldı dünyā iki böz iletтім (6552)

Yalıng keldim erdi yalıng kurgü yirke
Nelük dünyeke özni munça isıttım (6553)

Keçer dünya keçti tüpi yil keçer teğ
Keçer dünyeke öz osalın basıttım (6554)

“Gençliğine acıyarak yaşlılığından söz eder”

“Akıp giden bulut gibi gençliği elden çıkardım;
ömrümü fırtına gibi harcayıp tükettim.

Yazık, (ey) gençliğim! (Ey) gençliğim, yazık!
Ben seni tutamadım, çabuçak kaçırdım!

(Ey) gençlik, sen bana şimdi yeniden gel!
(Bu kez) seni el üstünde tutayım; (senin için) ipekliler döşettim.

Heyhat! Bu gençlik nerde? Nereye gitti?
(Onu) ne kadar arayıp arattımsa da bulamadım.
Ey gençlik, esef ederek sana kızıyorum!

(Çünkü) tüm güzelliğimi sen (benden) uzaklaştırdın, ben (de
(ondan) uzaklaştım.

Benzim tam erguvan gibi kıpkırmızı idi;
bugün (sanki) yüzüme safran tohumu ektim.

Misk gibi kara başıma (sanki) kâfur örttüm;
dolun ay gibi dolgun yüzümü nereye götürdüm?

Rengârenk çiçeklerle dolu parlak bahar gibi idim;
son bahara mı rastladım (acaba)? Hepsini kuruttum.

Kayın ağacı gibi vücudum ok gibi düz ve dik idi;
şimdi yay gibi eğri oldu; eğildim, büküldüm.

Yazık, hayat avuncunu heba ettim;
(ve) pişmanlıkla gözlerimden kanlı yaşlar akıttım.

Çocukluğu geçirdim, gençliği yitirdim;
günlerimi çamura buladım, kendimi (de) çökerttim.

Yerken ve içerken öküz gibi yiyip içtim;
heva ve heves peşinde koşarken (de) tozu dumana kattım!

Kuş ve av avlarken avundum, sevindim;
(bindiğim) cins atları, uçan kuşlar gibi, ağımdan kaçırdım.

Eşime dostuma aziz bir can gibi idim;
düşmanlarımı ise, haşarı taylar gibi, sıçrattım.

Heva ve heves peşinde çok koştum;
kudurmuş (bir) kurt gibi dünyayı inlettim!

İnsanları tutup zorla paralarını aldım.
Kimine çıktım, kimini yerdim, kiminin de canını yaktım.

Hangi deli bundan (daha) ters davranabilir?
Geçici günlerle avunarak hayatı (boşuna) harcadım.

Tutalım (ki) ben Husrev veya Sezar oldum;
veya Âd kavminin Şeddâd'ı gibi (bir de) cennet yaptırdım;

İskender gibi, bütün dünyayı fethettim;
 (veya) Nuh gibi uzun bir ömür sürdüm;
 Yıldırım kılıçlı Haydar oldum
 veya Rüstem gibi dünyaya ün saldım;
 İsa gibi göğe ağıdım veya
 Nuşin Revan gibi (ülkeyi) adalet üzere yönettim;
 Yahut hazinem Karun'un ki gibi dolup taşı
 veya Eshab-ı Res gibi demir kaleler yaptırđım;
 (Bütün buların) ne faydası olurdu? (Çünkü) son dönüş toprağadır.
 Dünya bırakılacak, (öte tarafa) iki (parça) bez götürülecektir!
 Dünyaya çıplak gelmiş idim, toprağa (da) çıplak girecektim;
 kendimi dünyaya niçin bu kadar ısıttım?
 Fani dünya, kar fırtınası gibi, geçip gitti;
 (bu) fani dünyaya, gafilce, kendimi ezdirdim."

Bu manzumede ölçü, görüldüğü gibi, hiçbir dizede aksamıyor. Arapça ve Farsça kelimeler ölçüye uygun olarak kullanılmıştır :

*Bu kün za'-| -ferân ur- | -gîn engde | tokuttım
 Hâzan mu | tuştuttım | kamuğnı | kurittim
 Negü as-| -gı âşır | yanış yir- | /-ke boldı*

Arapça *dünya* kelimesi son iki beyitte Türkçeleşmiş ve uyuma girmiş olarak *dünye* şeklinde kullanılmış olduğundan bu beyitlerde de aruz hatası yoktur. Türkçe kelimelerdeki imaleler normal sayılmalıdır. Yalnız, uzun ünlülü *yâ* "yay" kelimesi 6532. beyitte dize başında zihaflıdır :

Yâ teğ eğri boldı...

Uyaklara gelince, bunlar genellikle yarım uyak türündendir. Ne var ki bu yarım uyaklar redifle zenginleştirilmiştir : *ıd-tım/tüket-tım/akıt-tım/çökit-tım/çökit-tım/tokıt-tım* vb. Şair, uyakları oluşturan ettirgen fiillerdeki *-t-* ekini redif saymadığından *kaç-ıt-tım, tile-t-rim, kurı-t-tım, isi-t-tım, bas-ıt-tım* vb. gibi kelimeleri de uyaklı kabul etmiştir. Ancak 6549. beytin uyağında bu ek de yoktur : *çawık-tım*. Burada sadece *-tım* redifi ile yetinilmiştir.

Gök yüzünde hızla akıp giden bir bulut misali geçen gençlik çağına ve bir fırtına sürati ile geçip giden insan ömrüne yakılmış bir ağıt sayılabilecek olan bu şiir, Türk edebiyatında bu konuda yazılmış ilk ve en eski manzumedir. Gençlik çağının geçip gittiğine hayıflanan şair onun kadrini bilmediğini, âdeta özür dilercesine, ne güzel ifade ediyor :

*Yana kelgil emdi yiğitlik manga sen
 Ayada tutayın ağı çuz töşettim (6523)*

Kadri bilinmeyen gençliği yeniden yaşamak arzusu Yûsuf'tan dokuz yüz yıl sonra yaşamış başka bir Türk şairi tarafından şöyle ifade edilecektir :

Al getir ilk sevgiliyi Beşiktaş'tan;

Yaşamak istiyorum gençliğimi yeni baştan! (Tarancı, "Abbas")

Gerek şekil gerekse içerik bakımından başarılı olan bu manzumede benzetmelerin bolluğu dikkati çekiyor. Bu benzetmelerin bir kısmı İslâm-İran kökenlidir : kızıl yüzün erguvana, sararmış yanağın safrana benzetilmesi (6529), siyah saçların miske, ağarmış saçların kâfura benzetilmesi (6530), gençlik çağının ilkbahara, yaşlılığın hazana, yani son bahara benzetilmesi (6531) vb. gibi. Bazı benzetmeler ise şair tarafından bulunmuş orijinal benzetmelerdir : gençliğin elden çıkışının bir bulutun akıp gitmesine, ömrün, çabucak geçişinin bir fırtınanın veya rüzgârın esip gitmesine, gencin oburca yiyip içmesinin bir sığırın yiyip içmesine, düşmanların uzaklaştırılmasının vahşi veya haşarı tayların sıçrayarak kaçmalarına, aşırı derecede heva ve heves peşinde koşan gencin uluyan bir kurda benzetilmesi gibi. Bu benzetmelerde benzetilenlerin daha çok *ud* (sığır, öküz), *tosun* (eğitilmemiş, vahşi tay) ve *böri* (kurt) gibi evcil ve vahşi hayvanlar olmaları dikkati çekiyor.

Ergeç toprağa dönüleceğini, dünya malının yine dünyada kalacağını ifade eden

Negü asgı aħır yanış yirke boldı

Turu kaldı dünyâ iki böz ilettim

dizeleri Yûnus Emre'nin aynı duygu ve düşünceleri yansıtan

Beş karış bez-dürür tonum, ilan çayan yiye tenüm,

Yıl geçe obrıla sinüm, unıdılup kalam bir gün

dizelerini hatırlatan, onlara öncülük eden dizelerdir.

Ödlek Artakın Dostlar Cefâsın Ayur

Turayı barayı ajunuğ kezeyi

Vefâliğ kim erki ajunda tileyi (6565)

Kişi kızlıkı boldı kayda tilegü

Tilep bulgu ersê tileyü köreyi (6566)

Vefâ kahtı boldı cefâ toldı dünyâ

Vefâ kimde erki men azrak kolayı (6568)

Apang bulsa men bir vefâliğ akı er

Eğinke yüdeyi közümke urayı (6569)

Kimî özke köz teğ yakın tuttum ersê

Yağı çıktı yek teğ yekiğ ne kılayı (6577)

Kimî sewdim ersê sewüĝ cança tuttum
Cefâ keldi andın kimî met seweyi (6578)

Bu kün munda minçe kimî iş kılayı
Ya kimke büteyi kimî dost tutayı (6580)

Apang andka ersê iminlik bütünlük
Bu and tutguçı kim anı er atayı (6583)

Kanı koşnu aşnu sewinç kadguka iş
Kamuĝum bireyi men ewdin çıkayı (6585)

Adaş koldaşım tip inanç boldaçı kim
Anı beĝ kılıp men özüm kul bolayı (6586)

İsizim isizim kanı ol kişiler
Vefâ âtı kodtı ajunda öĝeyi (6592)

Bu bod sın yoriĝli kişi erse barça
Firişte mü erdi olar ne bileyi (6596)

Olar bardı kaldım bularnı bile men
Negü teĝ yortıyı ne kılkın yarayı (6597)

Manga munda yiĝrek adın bulmadım men
Uluş kend kodayı kişide yırayı (6599)

Atım bilmesünler mini körmesünler
Tilep bulmasunlar sözümni keseyi (6600)

Çadan teĝ tikerler çıpun teĝ sorarlar
Köpek teĝ ürerler kayusun urayı (6601)

“Dönemin bozukluĝundan, dostların cefasından söz eder”

“Kalkayım, gideyim, dünyayı gezeyim;
dünyada vefalı kim imiş, (bir) arayayım.

İnsan kıtlığı var (âdeta); nerede aramalı?
Arayıp bulmak mümkün ise arayıvereyim (bakayım).

Vefa kıtlığı var; dünya cefa ile doldu.
Vefa kimde imiş acaba? (Gidip) biraz arayayım.

Eğer vefalı (ve) cömert bir adam bulursam
(onu) omzuma bindireyim, gözlerime bastırayım.

Kimi kendime gözlerim gibi yakın tuttumsa
(o) şeytan gibi (bana) düşman oldu; şeytanı ne yapayım?

Kimi sevdiysem (onu) aziz can gibi saydım.
(Ama) ondan (bana sadece) cefa geldi; kimi seveyim daha?

Bugün, burada, kendime kimi eş edineyim?
Veya kime inanayım? Kimi dost tutayım?

Eğer itimat ve güven yemine dayanıyorsa,
bu yemini tutacak (kişi) kim? (Varsa) ona 'adam' diyeyim!

Sevinçte kaygıda bana eş olacak gerçek komşu nerede?
(Böyle biri varsa) her şeyimi vereyim, ben evden çıkayım!

Arkadaş ve yoldaş diye güvenilecek (insan) kim?
(Böyle biri varsa) onu bey yapıp kendim kölesi olayım!

Heyhat, dünyada adları vefalı olarak kalmış
o insanlar nerede? (Nerde iseler onları) öveyim.

Eğer bu yürüyen vücutlar insan ise
onlar melek mi idiler (acaba)? Ne bileyim!

Onlar geçip gittiler; ben (şimdi) bunlarla kaldım.
Nasıl hareket edeyim (ve) nasıl davranayım?

Burada, benim için şundan daha iyi davranış bulmadım :
Şehri terk edeyim (ve) insanlardan uzaklaşayım;

(Öyle ki) adımı bilmesinler, beni görmesinler (ve)
arayıp bulmasınlar; (ben de) sözümü (artık) keseyim.

(Çünkü bunlar) çıyan gibi sokarlar, sinek gibi (kan) emerler,
köpek gibi (de) ürürler; hangi birini vurayım?"

Aynı ölçü ile yazılmış bu manzume de, görüldüğü gibi, son derece âhenk-
lidir. Ölçü hiçbir dizede aksamıyor. Uzun ünlülü yabancı asıllı kelimeler öl-
çüye uygun olarak kullanılmıştır : *Vefâlığ kim erki...*, *Vefâ kahtı boldı*
cefâ toldı dünyâ, *Apang balsa men bir vefâlığ akı er* vb. gibi. İkinci hecesi
aruzun uzun hecesine isabet eden *kimi* "kimi" kelimesinin son ünlüsü as-
lında uzundur; çünkü kelime daha eski *kimiğ* şekline gider. Manzumede
aruzun *feûlün* parçasına isabet eden *turayı*, *barayı*, *kezeyi* vb. gibi fiil şekil-
leri (bağlama uyağı da bu fiil şeklidir) imaleli sayılabilirse de bu fiil şekil-
lerinin bolluğu, bağlama uyaklarının da aynı şekillerle kurulmuş olması in-
sanı bu konuda kesin bir yargıya varmaktan alıkoyuyor. Tekil 1. kişi emir
kipini kuran *-ayın/-eyin* ekinin ilk ünlüsü eski ve yeni bazı Türk dil ve leh-
çelerinde uzundur : Brâhmî yazılı Uygurca metinlerde *pilëyim* "bileyim"
kelimesi geçiyor. Türkmencede ise bu ek her zaman *-âyın/-ëyin* şeklindedir :
barâyın "gideyim", *bolâyın* "olayım", *okâyın* "okuyayım" vb. gibi. Bu ekin
çoğul şekli olan *-alı/-eli*'nin ilk ünlüsü de Türkmencede ve Tuvacada uzun-
dur : Trkm. *bakâlı* "bakalım", Tuv. *kılâlı* "yapalım", *perêli* "verelim" vb.
gibi. *-ayın/-eyin* eki *Kutadgu Bilig*'de genel olarak ilk hecesi uzun heceye
tekabül edecek şekilde kullanılmıştır : *ayâyın* (196, 198, 353, 357 vb.), *ba-*

rāyın (467), *kelēyin* (560), *körēyin* (104, 107, 509, 570, 579 vb.) vb. gibi. Ekin-*ayı/-eyi* şeklinin son ünlüsü de, ek sonundaki *n* sesinin düşmesi sonucu uzamış olabilir.

Uyaklara gelince, ilk beyitte uyak tamdır : *kezeyi/tileyi* (fiil *tile-*). Diğer beyitlerdeki bağlama uyakları genellikle yarım, fakat bunlar redifle zenginleştirilmiştir : *kör-eyi/tur-ayı*, *kol-ayı/kıl-ayı/bil-eyi*, *tut-ayı/at-ayı* vb. gibi. Bazı beyitlerde ise uyak sadece redifle sağlanmıştır : *at-ayı/çık-ayı/ sew-eyi/kes-eyi* vb. gibi.

Manzumenin âhengini zenginleştiren önemli öğelerden biri bazı beyitlerin ikinci dizelerinin uyaklı iki parça halinde olmasıdır :

<i>Eğinke yüdeyi közümke urayı</i>	(6569b)
<i>Ya kimke bütēyi kimī dost tutayı</i>	(6580b)
<i>Kamuğun bireyi men ewdin çıkayı</i>	(6585b)
<i>Negū teğ yorıyı ne kılın yarayı</i>	(6597b)
<i>Uluş kend kodayı kişide yırayı</i>	(6599b)

Aynı iç uyak ilk beytin birinci dizesinde de vardır :

Turayı barayı | ajuñuğ kezeyi

Manzumenin son iki beyti de *musammat kaside* tarzında iç uyaklıdır :

Atım bilmesünler | mini körmesünler
Tilep bulmasunlar | sözümni keseyi
Çadan teğ tikerler | çipun teğ sorarlar
Köpek teğ ürerler | kayusın urayı

Manzumede, az da olsa, alliterasyonlu kelime gruplarından ve dize içi ses tekrarlarından da yararlanılmıştır :

<i>Kişi kızlıkı boldı kayda tilegü</i>	(k)
<i>Kimī özke köz teğ yakın tuttum ersē</i>	(k, z)
<i>Yağı çıktı yek teğ yekiğ ne kılayı</i>	(y, k/g)
<i>Kimī sewdim ersē sewüğ cança tuttum</i>	(s)
<i>Bu kün munda minçe kimī iş kılayı</i>	(m, k)
<i>Ya kimke bütēyi kimī dost tutayı</i>	(k, m)
<i>Kanı koşnı aşnı sewinç kadguka iş</i>	(k, ş/ç)
<i>Kamuğum bireyi men ewdin çıkayı</i>	(k, ç)
<i>Manga munda yiğrek adın bulmadım men</i>	(m)
<i>Uluş kend kodayı kişide yırayı</i>	(k)

Dize başı uyağı bir beyitte bulunuyor : *Kanı.../Kamuğum...* (6585). *Musammat kaside* beyti tarzında olan son beytin dize parçaları da baş uyaklı sayılabilir :

Çadan teğ tikerler | çipun teğ sorarlar
Köpek teğ ürerler | kayusın urayı

Edib Ahmed ve Eseri

Karahanlı dönemi Türk şiirinin adını ve eserini bildiğimiz başka bir temsilcisi de Edib Ahmed'tir. Yaklaşık beş yüz dizelik didaktik bir eserin şairi olan Edib Ahmed hakkında bildiklerimiz 'Atebetü'l-*Hakâyık* nüshalarının sonuna başkaları tarafından yazılıp eklenmiş manzum ilâvelerde verilen bilgilerden ibarettir. Bu bilgilere göre Edib Ahmed, Mahmud Yüknekî adlı bir zatın oğlu olup Yüknek kasabasında doğmuştur. Gözleri doğuştan kördür. 'Atebetü'l-*Hakâyık* adlı eserini sunduğu Türk beyinin adı da Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ'dir.

Şairin eserini sunduğu beyin kim olduğu, nerede ve ne zaman yaşadığı bilinmiyor. Semerkand nüshasında bu beyden *emîri'l-a'zam meliki't-türki ve'l-acem*, yani "Türk ve Acem hükümdarı yüce emir" diye söz edilmiş olduğu dikkate alınırsa Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ'in Batı Karahanlılar bölgelerinden birinde hüküm süren bir Türk beyi olduğu yargısına varılabilir. 'Atebetü'l-*Hakâyık*'ın yazılış tarihi bilinmemekle birlikte bu eserin Karahanlılar'ın son döneminde, 12. yüzyıl sonlarında veya 13. yüzyıl başlarında yazılmış olduğu kesin olarak ileri sürülebilir.

'Atebetü'l-*Hakâyık*'ın üç yazma nüshası vardır. Bunların en eskisi Uygur harfleri ile ve 1444'te Semerkand'te istinsah edilmiştir. Hem Uygur hem de satır altlarında Arap yazısı ile yazılmış olan Ayasofya nüshası da 1480'de İstanbul'da kopya edilmiştir. Üçüncü nüsha sadece Arap yazısı ile olup 15. yüzyıl sonlarında veya 16. yüzyıl başlarında istinsah edilmiştir. 'Atebetü'l-*Hakâyık*'ın yayını Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır.³⁶

'Atebetü'l-*Hakâyık* 484 dizeden oluşan didaktik bir manzumedir. *Kutadgu Bilig* ölçüsü ile yazılmış olan bu eserin baş kısmındaki Tanrı övgüsü, Peygamber övgüsü, Dört Sahabe övgüsü, Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ övgüsü ile eserin telifinden söz eden kısım beyitlerle ve kaside tarzında, asıl eser ise *aaba/ccdc/eefe...* tarzında uyaklandırılmış dörtlükler halinde kaleme alınmıştır.

Tanrı Övgüsü'nden :

*İlâhî üküş hamd ayur men sanga
Sening rahmetindin umar men onga
Şenâ mu ayügay sezâ bu tilim
Unarça ayayın yarı bir manga
Sening barlıkınga tanukluk birür
Cemâd cânver uçgan yügürgen nenge*

³⁶ Raşid Rahmeti Arat, *Atebetü'l-Hakayık*, İstanbul 1951.

Sening birlikinge delil arkagan
 Bulur bir neng içre deliller minge
 Yok erdim yaratting yana yok kılıp
 İkiñ bar kılur sen muķir men munga
 Ayā şek yolunda yiliğli odun
 Kel ottın özüng yul ölümün önge

“Ey Tanrım, (daima) sana çok hamd ederim;
 (ve) senin rahmetinden (hep) hayır umarım.

(Bu) dilim, sana lâyıık şekilde (bir) övgü söyleyebilir mi?
 Elden geldiğince söyleyeyim, bana yardım et.

Canlı, cansız, uçan (ve) koşan (her) şey
 senin varlığına tanıklık eder.

Senin birliğine kanıt arayan (kimse)
 bir tek şeyde binlerce kanıt bulur.

Yok idim, yarattın; yine yok edip
 ikinci (kez) var edersin; buna inanırım.

Ey şüphe yolunda koşup duran (kimse), uyan!
 Gel, ölmeden önce kendini ateşten kurtar!”

Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ Övgüsü’nden :

Ayā til törüt medh ötüngil kanı
 Men ertüt kılayın şahımka anı

Şahım medhi birle bezeyin kitâb
 Okığlı kişining sewinsün cānı

Ol ol ‘aql ukuş hüş ħradka mekân
 Bilig ma’dini hem fazilet kânı

Râ’iyyatka müşfik selim til ħalim
 Velikin buşarda şerâ arslanı

Tetiklikte kendü Ayasdm ozup
 Dâd insâf tutar çın Anüşirvânı

Aning bahşışındın bulut uwtanur
 Bu sözni bütün çın tutar düşmeni

Ayā şāhım erdemlerin sânanan
 Sanar mu ediz kum uşak taş sanı

“Ey dil! Övgüler yarat (ve) sun (ki)
 ben (onları) şahıma armağan edeyim!”

(Bu) kitab(ı) şâhımın övgüsü ile süsleyeyim,
(öyle ki) okuyan kişinin canı sevensin.

O, akıl, anlayış, biliş ve zekâ mekânıdır;
bilgi madeni ve erdem kaynağıdır.

(O) halkına (karşı) sevecen, doğru (ve) yumuşak dillidir;
fakat öfkelendiği zaman (da) Şera arslanı (gibidir).

(O) kurnazlıkta Ayas'ı geçer;
adalet ve insafta (da) gerçekten Anuşirvan'a benzer.

Onun cömertliği karşısında bulutlar utanır;
bu sözün doğruluğunu düşmanları (da) kabul eder.

Ey şâhımın erdemlerini sayan (kimse)!
(Bunlar) çöldeki kum ve ufak taşlar gibidir; sayılır mı?"

Kutadgu Bilig ölçüsü ile yazılmış bu parçalarda Yûsuf Hâs Hâcib'in Tanrı ve hükümdar övgülerinde olduğu kadar şiirsellik bulunmadığı açıkça görülüyor. Edib Ahmed'in deyişine coşku ve içtenlikten çok akıl ve nesnel anlatım egemendir. Yine de

*Ayâ şek yolında yiligli odun
Kel ottın özüng yul ölümün önge*

dizeleri ile

*Ayâ til törüt medh ötüngil kanı
Men ertüt kılayın şahumka anı*

gibi dizelerde bir dereceye kadar coşku ve içtenlik olduğu söylenebilir.

Şairin tekniği de pek güçlü değildir. Dâd İspehsâlâr Beğ övgüsünde *Anuşirvânî* kelimesinin dördüncü hecesi zihafı olarak kullanılmıştır. Aynı manzumede *kâni* "madeni, ocağı", *câni* "canı", *ihsâni*, *dermâni* kelimelerinin uzun heceleri de *feûl* parçasının kısa *fe-* hecesine isabet etmektedir.

Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı üzerine:

*Bahâliğ dinar ol biliğliğ kişi
Bu câhil biliğsiz bahâsız bışı
Biliğliğ biliğsiz kaçan teng bolur
Biliğliğ tişi er câhil er tişi*

.....
*Biliğ birle 'âlim yokar yokladı
Biliğsizlik erni çökerdi kodı
Biliğ yind osanma bil ol Hâk Resûl
Biliğ Çinde ersê siz arkang tidi*

*Biliğliğ biliğni edergen bolur
Biliğ tatgın î dost biliğliğ bilür
Biliğ bildürür bil biliğ kadrini
Biliğni biliğsiz otun ne kılur*

“Bilgili insan değerli dinar (gibi)dir;
cahil (ve) bilgisiz (insan ise) değersiz (bir) sadaka(dır).
Bilgili (ile) bilgisiz nasıl denk olur?
Bilgili dişi, erkek, cahil erkek (ise), dişi(dir).

.....
Âlim (adam) bilgi(si) ile yukarılara yükselmiş,
bilgisizlik (ise) insanı aşağı çökertmiştir.
Bilgiyi ara, usanma, bil (ki) hak resul
‘Bilgi, Çin’de (bile) olsa, arayınız!’ dedi.

Bilgili (insan daima) bilgiyi arar;
bilginin tadını, ey dost, (sadece) bilgili (olan) bilir!
Bilginin değerini, bil (ki yine) bilgi bildirir.
Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar?”

Yukarıdaki dörtlüklerde *aba/ccdc/ee* şeklindeki son uyaklardan başka daha çok *biliğ, biliğliğ, biliğsizlik* kelimelerinin tekrarı ile sağlanan baş uyaklar da dikkati çekiyor. Buna ek olarak bazı dizelerdeki ses tekrarları da (örneğin *biliğ bildürür bil biliğ kadrini* dizesi) dörtlüklerin âhengine katkıda bulunmaktadır. *Bahâliğ, bahâsız, ‘âlim* gibi kelimelerin ölçüye uygun olarak kullanılmalarına rağmen *câhil* kelimesinin ilk dörtlüğün son dizesinde zihafli olarak kullanılması şairin nazım tekniğinin güçlü olmadığını gösteren başka bir kanıttır.

Alçak gönüllülük ve kibir üzerine:

*Tekebbür kamuğ tilde yirlür kılık
Kılıklarda edgü kılık kodkılık
Ol er kim uluğsındı men men tidi
Anı ne halâyık sewer ne hâlık*

.....
*Tavâzu‘ kılığlını kötrür idi
Tekebbür tutar erni kemşür kodı
Uluğsınma zinhâr uluğ bir bayat
Uluğluk mening siz alınmang tidi*

*Tawar birle ersê uluğsındukung
Uluğluk taparu eliğ sundukung
Tawar asgı ne ol barur sen yalng
Kalur munda kidin seped sandukung*

“Kibir, bütün dillerde yerilen (bir) huy(dur);
huyların (en) iyi(si ise) alçak gönüllülük(tür).
Ululuk taslayan (ve) ‘Benim!’ diyen kimseyi
ne halk ne (de) Tanrı sever.
.....

Tanrı, alçak gönüllülük göstereni yüceltir;
Kibirli olan insanı (da) aşağı atar.
Sakin ululanma, çünkü ulu (ve) tek (olan) Tanrı
‘Ululuk benim(dir)’, siz üzerinize almayın!’ dedi.

Ululuk taslaman (ve) ululuğa doğru el uzatman
mal mülk yüzünden ise
malın yararı nedir (ki)? (Çünkü) çıplak gideceksin (ve)
sandığın sepetin sonra burada kalacak!”

Teknik bakımdan kusursuz gibi görünen bu dörtlüklerde yine de büyük bir aruz hatası vardır : İlk dörtlüğün son dizesinde *hālîk* “yaradan” kelimesinin *halîk* tarzında zihafli kullanılışı kulağı tırmalıyor. Buna rağmen dörtlükler oldukça âhenklidir. Bunda, dize sonu uyaklarının zenginliği kadar (örneğin... *kılık*/... *kodkılık*,... *idi*/... *tidi*,... *uluğsındukung*/... *eliğ sundukung*/... *sandukung*) dize içi ses tekrarlarının da (örneğin *Kılıklarda edgü kılık kodkılık, Tekebbür tutar...*, ...*seped sandukung*) katkısı olduğu şüphesizdir.

Dergimizde yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlarımızdır.

TÜRK DİLİ / *Aylık dil dergisi* Sahibi : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu adına Prof. Dr. HASAN EREN Yazı kurulu : ŞEVKET RADO, Doç. Dr. İSMAİL PARLATIR, Yrd. Doç. Dr. NEVZAT GÖZAYDIN Yönetim yeri : Atatürk Bulvarı 217, Kavaklıdere - Ankara Telefonlar : Yazı işleri ve abone santral 28 61 00 (5 hat) Abone şartları: Yıllığı 2000, altı aylığı 1000 lira; öğretmen ve öğrencilere yıllığı 1600, altı aylığı 800 lira; dış ülkeler için yıllığı 30 dolar Posta çeki No : 128 236. Dergilerin okul dışındaki bir adrese gönderilmesini isteyen öğretmen ve öğrenciler durumlarını gösterir bir belgeyi abone istekleriyle birlikte göndermelidirler. Dergimize gönderilen yazılar yayımlansın yayımlanmasın geri verilmez. Türk Dili, Millî Eğitim Bakanlığınca, Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan 15. 7. 1974 gün ve 11 077 sayılı yazıyla bütün okullara duyurulmuş ve salık verilmiştir. Basıldığı yer : Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara.